Petar Korunić

POČETAK ETNOGRAFSKE STATISTIKE U HABSBURŠKOJ MONARHIJI I HRVATSKOJ:
Etnička identifikacija i etničke strukture stanovništva

Autor proučava etničku identifikaciju i etničke strukture stanovništva u 19. stoljeću u Habsburškoj monarhiji uopće i u hrvatskim pokrajinama napose. To istraživanje utemeljio je, prije svega, na izvorima koji sadrže statističke podatke o masovnoj etničkoj identifikaciji stanovništva, a ne samo na građi, kako se inače radi, koja govori o (samo)identifikaciji elite/preporoditelja. Da bismo u tome mogli učiniti i metodološki i istraživački pomak, nužno je: prvo, proučiti popise stanovništva i pratiti njihovu modernizaciju; drugo, uz to, proučiti brojne statističke edicije koje, već od 1828. a napose od sredine stoljeća, svake godine, izdaju statistički uredi, ali i druge statističke edicije koje izdaju različite institucije (privredne, školske, vojne itd.) jer one, uz ostalo, sadrže najvažnije podatke o etničkoj identifikaciji stanovništva; treće, upoznati brojne statističke edicije od kraja 18. stoljeća, napose teorije o etnografiji koje su, u određenju etničke identifikacije, bile presudne u nekom razdoblju; četvrto, primijeniti modele iz komparativne historiografije, proučiti sličnosti i razlike etničkih identifikacija i etničkih struktura kod svih naroda u Monarhiji. Autor je to pokušao učiniti u radu. Pritom je došao do nekih novih spoznaja koje ruše stereotipe i mitove o etničkoj identifikaciji, o "nacionalnoj svijesti" i "narodnosti" te o preporoditeljima/eliti koje nalazimo u historiografiji, ali ruše i stereotip o demonizaciji Habsburške monarhije. Ova rasprava, koja se bavi počecima etnografske statistike i ujedno počecima masovne etničke identifikacije, samo je dio opsežnih istraživanja o tome.

IZVORI ETNOGRAFSKE STATISTIKE[1]

1. Popis stanovništva u Habsburškoj monarhiji 1857. godine: *Znanstveni skup povodom 150-godišnjice*

Početkom studenog 2007. godine održan je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu znanstveni skup o prvom modernom popisu stanovništva u Habsburškoj monarhiji iz 1857. godine.[2] Skup je posvećen 150-godišnjici od nastanka tog popisa. Na njemu su sudjelovali hrvatski te slovenski i mađarski znanstvenici. Popisi stanovništva u 19. i na početku 20. stoljeća u toj Monarhiji, napose utemeljenje statističkih ureda, koje organizira država i s njima upravljaju državne institucije, koji organiziraju i sustavno prikupljaju brojne podatke iz svih područja života naroda i države, te njihovo objavljivanje u brojnim statističkim edicijama, od izuzetne je važnosti za povijest i tih naroda i države u cjelini.[3] To je golemo područje historijske statistike. To su najvažniji povijesni izvori koji govore o ritmovima

---

[1] Ovu opsežnu raspravu objavit ću u tri nastavka: u prvom raspravljam o izvorima etnografske statistike u 19. stoljeću; u drugom o etničkoj identifikaciji u djelima statističara, geografa, etnografa i lingvista u Habsburškoj monarhiji od kraja 18. do sredine 19. stoljeća, koja se tiču i hrvatskih pokrajina; u trećem raspravljam o etničkoj identifikaciji u hrvatskim pokrajinama u prvoj polovici 19. stoljeća. O tome pripremam knjigu.

[2] **Popis stanovništva u Habsburškoj monarhiji 1857. godine - izvori**: *Statistik Bevölkerung 1857*; *Tafeln zur Statistik* 1855–1857; *Statistisches Jahrbuch* 1864; *Mittheilungen Statistik* 1858; Czoernig 1861; Ficker 1860; Wappäus 1859. i 1861; Kolb 1862. i 1865; Schmitt 1860; usp. popis izvora i literature na kraju teksta.

[3] O razvoju statistike u Monarhiji postoji obimna literatura. To su brojne edicije, studije i časopisi (*Tafeln zur Statistik oesterreichischen Monarchie, Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, Statistische Monatschrift, Oesterreichische Statistik, Oesterreichisches statistisches Handbuch, Statistische Jahrbuch, Ungarisches statistisches Jarbuch, Statistikai Közlemények* i druge edicije), te brojne knjige o statistici, knjige priređene povodom internacionalnih kongresa statističara itd. Brojne te publikacije izlaze svake godine.

modernizacijskih procesa. Te izuzeto važne povijesne/statističke podatke (o poljoprivredi i primarnoj privredi uopće, industriji, bankama, upravi, sudstvu, školstvu, zdravstvu i zdravstvenoj zaštiti uopće, prometu, pošti, vojsci itd., o svim pojavama iz svakodnevnog života stanovništva) nismo dovoljno proučili. Mnoge te knjige i časopisi, brojne statističke studije i edicije, koje izlaze svake godine, a ne samo povodom popisa stanovništva, ostale su uglavnom zanemarene i doslovno zakopane u dubokoj prašini u arhivima, knjižnicama i statističkim uredima. Isto je tako i sa statističkom građom u našim arhivima. Tu opsežnu i dragocjenu *historijsku statistiku*, koja sadrži gotovo sva važna područja iz života naroda i države – u kojoj *historijska demografija* (koja sadrži mnoge pojave vezane uz rađanje, život i smrt stanovništva) čini samo jedan njezin dio – historičari slabo proučavaju i malo koriste, ali i slabo poznaju. Djelomično je koriste demografi i ekonomski historičari.

Na tom skupu održao sam referat o školstvu i obrazovanju u Monarhiji: usporedio sam školstvo svih naroda iz 1851. i 1857. godine. Primijenio sam komparacijsku metodu i kvantitativnu analizu. Ta je rasprava postala vrlo opsežna i osnova za posebnu knjigu o školstvu u hrvatskim pokrajinama od 1850. do 1860. godine. O tome imam mnogo građe za 19. stoljeće. Već nekoliko godine, napose zadnje dvije/tri godine, sakupio sam mnogo izvora i publikacija o školstvu, pismenosti i edukaciji svih naroda u Habsburškoj monarhiji. O tome se pisalo, ali ne onoliko koliko o tome ima dokumenata i koliko je to važno za objašnjenje procesa modernizacije u Monarhiji i napose na hrvatskom prostoru.

No, zašto sam ovdje odustao da objavim tu raspravu o školstvu i obrazovanju? Prvo zato jer o tome, uz brojne izvore, pripremam knjigu, a drugi je razlog znanstveni izazov. U prezentiranju sustava školstva iz 1851. i 1857. godine pokazao sam, u brojnim tabelama, u kvantitativnoj analizi, strukturu raznih škola i fakulteta, te broj učenika i studenata i njihovu etničku i nacionalnu pripadnost. U izvorima o tome ima mnogo dragocjenih podataka.[4] Nakon tri uvodna referata povela se rasprava. U diskusiji je profesorica sa zagrebačkog Filozofskog fakulteta uporno branila tezu da na temelju statističkih podataka, koje sadrže i popisi stanovništva iz 19. stoljeća, nije moguće istraživati etničke i nacionalne strukture, dakle ni etničku ni nacionalnu identifikaciju stanovništva, pa, prema tome, niti etničku niti nacionalnu strukturu učenika i studenata, niti njihovu etničku identifikaciju.[5]

Naravno da to ne stoji, ali se tada, iz više razloga, nisam upustio u tu raspravu. Nije bilo ni dovoljno vremena za diskusiju. O tome – da popisi stanovništva i mnoge druge statističke edicije iz dugoga 19. stoljeća (od 1790. do 1918.) ne sadrže podatke o etničkoj i/ili nacionalnoj identifikaciji i etničkim strukturama stanovništva – stvoreni su mnogi stereotipi i mitovi koji se vrlo uporno brane i prenose iz generacije u generaciju, iz studije u studiju, iz knjige u knjigu, iako izvori o tome, kojih ima vrlo mnogo, govore sasvim suprotno.[6] To pokazuje i ovaj slučaj, koji ovdje uzimam kao povod za ovu raspravu. Prije nekoliko godina jedan je kandidat na poslijediplomskom studiju povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu u magistarskom radu istraživao nacionalizme i etničke identitete i stereotipe u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća. Uputio sam ga ne samo na novine, časopise i knjige, već i na ključne izvore o tome: na popise stanovništva i druge statističke izvore. Razumije se da su to najvažniji izvori o masovnoj etničkoj identifikaciji stanovništva i stoga najvažnija građa za proučavanje etničkih struktura u hrvatskim pokrajinama. Taj je

[4] O etničkoj identifikaciji i etničkim/nacionalnim strukturama učenika i studenata i cjelokupnog stanovništva u Monarhiji prikupio sam mnogo izvora, knjiga i studija i o tome, kako sam kazao, pripremam knjigu.

[5] Ovdje nas zanima taj znanstveni problem i mogućnost istraživanja tih pojava: etničkih identiteta i etničkih struktura stanovništva. Zato ne navodim imena sudionika diskusije. To ovdje nije potrebno.

[6] Različitih izvora o etničkoj identifikaciji, kako ćemo vidjeti, ima mnogo. Nužno ih je potražiti u arhivima.

kandidat to uradio veoma dobro. Temeljito je, na osnovu statističkih podataka i drugih publikacija, istražio sadržaje i strukture nacionalizama, te etničkih grupa i njihovu etničku identifikaciju u Hrvatskoj u tom razdoblju.[7] Međutim, ista profesorica mu je, tijekom njegova rada na tome, zamjerila što se uopće upušta u istraživanja etničkih struktura i nacionalizama, napose što u svemu tome koristi popise stanovništva.

Na obrani njegova magistarskog rada, kao predsjednica povjerenstva za obranu tog magisterija, odlučno je odbacila mogućnost istraživanja etničke, a time i nacionalne identifikacije stanovništva, smatrajući da statistički izvori ne sadrže podatke o nacionalnosti stanovništva. Uporno je prema tome branila svoje uvjerenje da je nemoguće istraživati etničke i nacionalne strukture, a time i etničku/nacionalnu identifikaciju naroda u 19. stoljeću na temelju tih popisa stanovništva, jer ti popisi tobože ne daju pravu sliku o nacionalnosti (o tzv. nacionalnoj svijesti) naroda u Monarhiji. Zaključila je da je, zbog toga, istraživanje tog kandidata bilo pogrešno i uzaludno, navodeći pritom i mišljenje svoga mentora (I. Karamana) o tome, koji se, tijekom rada njezine disertacije, i kasnije, protivio istraživanju etničkih struktura i etničke identifikacije stanovništva u hrvatskim pokrajinama u 19. i na početku 20. stoljeća na temelju tih izvora. To uvjerenje, koje se tvrdokorno brani, koje zastupaju mnogi – koje se vezuje uz stereotipe i mitove, uz mit o samorazumljivosti nacije i nacionalne svijesti preporoditelja, uz mit o "inicijalnoj fazi nacionalne integracije" i uz mit o "nacionalno-integracijskoj ideologiji" 19. stoljeća, kojom se uporno i nekritički pokušava objasniti vrlo složeni procesi izgradnje modernog društva i moderne nacije i proces etničke/nacionalne identifikacije stanovništva, koje većinom živi na selu i masovno je nepismeno, uz stereotip o demonizaciji Habsburške monarhije – dugo je prisutno u historiografiji, iako brojni i različiti izvori, napose izvori koji sadrže statističke podatke o jezičnoj i kulturnoj i vjerskoj i etničkoj i socijalnoj i rodnoj identifikaciji stanovništva, koji se sustavno zanemaruju, govore posve suprotno. No, o tome više na drugom mjestu.

2. Moderna statistika u Habsburškoj monarhiji kao povijesni izvor - nasuprot mitova i stereotipa o narodnosti i nacionalnosti

Da bismo mogli upoznati, na temelju povijesnih izvora, metodom i modelima znanstvenih istraživanja, poimanje nekog naroda o njegovoj *narodnosti* i *nacionalnosti* – tj. početak i razvoj samo-identifikacije većine stanovništva tog naroda (ne samo njegove elite) sa svojom širom etničkom (narodnom i nacionalnom) zajednicom, a ne samo sa svojim uskim regijama i segmentima – u 19. stoljeću u Habsburškoj monarhiji uopće, a time i na hrvatskom prostoru napose, valja prije svega istražiti stanje i proces etničke identifikacije cjelokupnog tog stanovništva: sa svojom *etnijom* (etničkom grupom, narodom, nacijom), te jedinstvenim *književnim jezikom* (kojim govori i obrazuje se taj narod) i *nacionalnom kulturom* (visokom građanskom kulturom koja povezuje sve segmente jednog naroda) i *vjerom* i pratiti promjene tih identifikacija u procesima dugoga trajanja.[8]

---

[7] Stipančević 2006; usp. o tome: *Narodnosni i vjerski sastav Hrvatske 1880.-1991.*

[8] Većina historičara, književnih historičara, sociologa i etnologa, koji se bave tim problemima, ne proučavaju tu identifikaciju stanovništva sa svojom širom zajednicom (etničkom, nacionalnom, jezičnom, kulturnom, vjerskom, političkom itd.) na temelju arhivskih izvora, kojih ima vrlo mnogo, pa ni na temelju različitih izvora moderne statistike, koja bilježi i prati tu masovnu identifikaciju stanovništva, već isključivo na temelju "nacionalne svijesti" preporoditelja/elite, u čemu ima mnogo pretjerivanja. A to je mit o samorazumljivosti nacionalne svijesti i o nastanku moderne nacije koja je tobože utemeljena na svijesti malobrojne elite.

Naime, kada je riječ o *narodnosti* i *nacionalnosti* u 19. i 20. stoljeću, i ujedno o identifikaciji svih struktura stanovništva nekog naroda s njima, valja imati na umu da su to posve nove masovne etničke pojave koje – u dugom procesu nastajanja novog modernog građanskog i industrijskog društva i moderne države, a time i novog etničkog i nacionalnog *jedinstva* i *cjelovitosti*: na području etničkog i nacionalnog imena, masovnih etnonima, novoga književnog jezika i nove jezične zajednice, posve nove građanske nacionalne kulture, cjelovite moderne političke zajednice, modernih građanskih institucija (političkih, upravnih, sudskih, školskih, vojnih itd.), jedinstvenog nacionalnog tržišta i modernog komunikacijskog sustava itd. – postupno okupljaju i ujedinjuju, na određenom političkom i državnom području, sve regije i sve pokrajine i sve segmente jednog dominantnog naroda (prema većinskom postotku stanovništva) u novu širu i masovniju *nacionalnu zajednicu*: i jezičnu i kulturnu i političku i obrazovnu i ekonomsku i institucijsku itd. Ali u isto vrijeme, u tijeku tih dugotrajnih modernizacijskih procesa, nastaje i okupljanje segmenata etničkih grupa (nacionalnih manjina) u šire i organizirane etničke zajednice, koje posjeduju svoju supkulturu, na političkom ili državnom prostoru tog većinskog naroda.

Unutar modernog građanskog i industrijskog društva, drugačije nego li ikada ranije, nastaje novi pluralni etnički svijet, u uzajamnoj ovisnosti i povezanosti, ali i silne napetosti. Nastaje bitno nova multietničnost i novi multikulturalizam.[9] Nastaje u tijeku vrlo složenog i dugotrajnog procesa transformacije tradicionalnog društva i tog zbiljskog/realnog svijeta života stanovništva. A to tradicionalno društvo, i tradicionalni svijet međuetničkih odnosa, unutar feudalnog i kasnofeudalnog društva, prisjetimo se, pokazuje ova stanja: masovni život stanovništva na selu, njegovu masovnu ili totalnu nepismenost, silnu podijeljenost i rascjepkanost (i jezičnu i kulturnu, i političku i privrednu i socijalnu i svaku drugu) u mnogobrojne uske regije i pokrajine, opću zaostalost na svim područjima, stanje slabe produktivnosti privrede u svakom pogledu, loše uvjete prehrane i stanovanja, vrlo slaba ili nikakva liječnička zaštita stanovništva itd. Taj tradicionalni svijet života stanovništva, a time i svijet (među)etničkih odnosa i stanja, koji su se, u uvjetima feudalnog društva, stoljećima održavali, u svakom pogledu su različiti od etničkih/nacionalnih zajednica koje nastaju i razvijaju se u uvjetima modernog građanskog i industrijskog društva.

U tijeku transformacije tog tradicionalnog svijeta, u procesu nastanka modernog društva i moderne države, u tijeku nastajanja tih novih masovnih pojava, nastaje složeniji i drugačiji proces etničke/nacionalne identifikacije, drugačiji razvoj etničke i nacionalne svijesti ljudi, postupni proces njihova okupljanja i opredjeljenja, ne uvijek svojom voljom, za šire i masovnije zajednice, za šire i masovnije prostore: i jezične i kulturne i obrazovne i političke i državne i ekonomske i komunikacijske i socijalne. To je postupni proces etničke i nacionalne (jezične, kulturne, političke, ekonomske i svake druge) integracije stanovništva na području modernih masovnih pojava, koje nastaju u procesu izgradnje moderne države, napose u procesu nastajanja novog modernog građanskog i industrijskog društva. Ti procesi, u dugome razvoju, stanovništvo jednog naroda, veći dio njegovih segmenata, kako je rečeno, postupno okupljaju u veće i masovnije cjeline, u tzv. nacionalna *jedinstva* na području jednog književnoga jezika, općeg školstva i obrazovanja, visoke građanske i nove nacionalne kulture, političke zajednice, moderne privrede, nacionalnog tržišta, uprave, nacionalnih institucija, komunikacijskih sustava itd. To je proces nestajanja malih lokalnih zajednica i regija, koje stoljećima postoje u feudalnom društvu, i postupne izgradnje nove nacionalne cjelokupnosti i homogenosti: i jezične i kulturne i ekonomske i političke itd.

[9] O multikulturalizmu: Mesić (2006) i literaturu u toj knjizi i na Internetu (Google books, Qustia).

O svemu tome, u mnogim edicijama, govori moderna statistika, koja sve to sustavno bilježi, više nego li i jedan drugi povijesni izvor. Na tim statističkim izvorima, uz nužni oprez, možemo utemeljiti (1) istraživanja povijesti svakodnevnoga života stanovništva bilo kojeg naroda u toj Monarhiji, (2) komparacijska/usporedna istraživanja, (3) kvantitativnu analizu i (4) egzaktna istraživanja.[10] Jer svi ti popisi stanovništva, uz druge brojne statističke edicije koje izlaze svake godine, često više puta, kao i brojna lingvistička i etnografska istraživanja, a time i jezična/kulturna određenja identiteta stanovništva, sadrže podatke i o masovnoj etničkoj i nacionalnoj identifikaciji stanovništva. To su najvažniji izvori za upoznavanje tih masovnih stanja. Pritom valja imati na umu da je nepismenom stanovništvu, a sredinom 19. stoljeća većina je stanovništva (preko 96%) nepismena, bio veliki problem identificirati se s tom širom etničkom/nacionalnom zajednicom.[11]

Ovdje je, kako vidimo, riječ o izboru područja i predmeta istraživanja, a time i izbora povijesnih izvora na kojima možemo upoznati tu etničku identifikaciju. Umjesto nacionalne svijesti elite i tzv. "nacionalno-integracijske ideologije", o kojima se stvaraju različite priče i beskrajna nekritična domišljanja, koje njeguju mit o samorazumljivosti tih pojava, valja se odlučiti za brojne i različite povijesne izvore koje (o stanju i procesu masovne etničke i nacionalne identifikacije) donosi moderna statistika. Dakako ne samo za izvore koje donose popisi stanovništva, koji se održavaju otprilike svakih deset godina.

Zato valja odgovoriti na slijedeća istraživačka pitanje: Sadrže li popisi stanovništva u Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću etničku i nacionalnu identifikaciju stanovništva? Sadrže li ti popisi stanovništva i drugi izvori moderne statistike – od početka 19. stoljeća do 1918. godine, brojni dakle statistički dokumenti i statističke edicije uopće, koje izdaju različite institucije (državne, političke, školske, vojne, privredne, sudske, vjerske itd.), a napose koje propisuju državni zakoni i izdaju službeni državni statistički uredi – u svojim rubrikama podatke o narodnosti i nacionalnosti? Može li se na temelju tih podataka, ukoliko postoje u tim edicijama, istraživati etničku i nacionalnu identifikaciju ljudi i ujedno etničke i nacionalne strukture stanovništva u 19. stoljeću? Jesu li ti brojni popisi stanovništva, kao i sve druge statističke edicije, tada u svojim rubrikama (obrascima i formularima) unosili i na taj način pratili i bilježili stanje etničke i nacionalne identifikacije stanovništva? Drugim riječima, jesu li se ti službeni statistički uredi, i ujedno centri političke i državne moći i državne vlasti i institucije u Monarhiji, zanimali za etničke strukture (za etničnost i narodnost i nacionalnost) pojedinih naroda? Ili su to stanje o narodnosti i nacionalnosti (pojavu i razvoj i razinu tzv. etničke svijesti stanovništva) i to ispitivanje, kako se misli, sustavno zanemarivali i izbjegavali i potiskivali i na taj način "krivotvorili" to stanje o etničnosti i narodnosti i nacionalnosti i nacija?[12]

U ovom radu nemam dovoljno prostora da o svemu tome temeljito raspravljam. To ću učiniti na drugom mjestu. Ovdje ću, kao znanstveni problem, kad je riječ o izboru područja istraživanja i metodologije, iznijeti samo osnovna gledišta koja se ponavljaju u društvenim znanostima, koja nalazimo, ne dakako kod svih njih, u radovima historičara i književnih historičara, ali i sociologa, politologa i etnologa. Na drugom mjestu, kako sam kazao, o tome raspravljam opširno. Upoznajmo neke stereotipe i mitove o tome.

---

[10] Usp. na kraju ovog rada literaturu i ključne izvore o tome.

[11] Usp. kritiku o tome: Korunić 2006.

[12] Službena statistika u Monarhiji, a to su državne institucije, poticala je i pratila etničku identifikaciju. Nove političke i upravne institucije, već od 1850./51. godine, dobile su jasne upute i zakonske osnove za praćenje svih statističkih podataka, pa tako, kako ćemo vidjeti, i etničku identifikaciju stanovništva. O tome postoji golema građa i brojni radovi. Veliko je nepoznavanje izvora, rasprava i brojnih knjiga o tome.

a) ***O narodnosti u popisu stanovništva 1850./51. godine***.

Gotovo svi historičari, koji se u svojim radovima dotiče tih problema, ponavljaju da je popis stanovništva 1850. godine u Monarhiji ispitivao podatke o "narodnosti". Da je dakle taj popis imao rubriku o "narodnosti" u kojoj su ispitanici upisivali etnonime ili osobni nacionalni identitet: Nijemci, Mađari, Slovenci, Česi, Hrvati, Srbi itd. To međutim ne stoji. Prvo, popis stanovništva u Monarhiji nije se vršio 1850. nego 1851. godine. Drugo, prvi popis stanovništva koji je ispitivao "narodnost" (na temelju jezične pripadnosti i time jezične identifikacije) bio je 1846. godine, ali, po svemu sudeći, samo za zapadnu polovicu Habsburške monarhije.[13] U zemljama ugarske krune, a time i u Hrvatskoj i Slavoniji, to se učinilo tek u popisu stanovništva 1851. godine.[14] Međutim, u Habsburškoj monarhiji se etnička identifikacija i etničke strukture stanovništva istražuje ranije. O tome ima mnogo knjiga i studija. To su učinili mnogi lingvisti, statističari, historičari, etnografi i geografi već od kraja 18. stoljeća dalje. Pisali su studije i brojne knjige o tome i izrađivali mnoge etničke/jezične karte (Sprachen-Karte).[15] Najpoznatije studije i jezične karte sastavili su: J. V. Haeufler, K. Bernhardi, R. A. Fröhlich i J. P. Šafařík. Šafařík se etnografijom i etničkim jezičnim i kulturnim problemima, prije svega slavenskih naroda, počeo baviti oko 1820. godine. Nastavio je na prijašnjim istraživanjima. Bavio se time više desetljeća. Izdao je više knjiga o tome i etnografsku kartu 1846. godine, koju je dugo dorađivao.[16] Te su studije i te etnografske karte, kako ćemo upoznati, jednim dijelom utjecale na etnografsko-statistička istraživanja. I mnogi drugi su se time bavili. To je vrlo obimna i dragocjena povijesna građa, a važna je i za povijest hrvatskih zemalja, koju treba ozbiljno istraživati.

b) ***O "narodnosti" u popisima stanovništva uopće***.

Kod historičara i književnih historičara i geografa, ali i kod nekih statističara, uvriježeno je gledište da se u popisima stanovništva 1851. godine u Habsburškoj monarhiji ispitivala "narodnost", no da su se "službene vlasti" u toj državi "preplašile" tog stanja i snage "nacionalne svijesti" koju je pokazalo stanovništvo tih naroda i od tada sve do njezina kraja više nisu dopustile to ispitivanje. Prema tom raširenom stereotipu, austrijske vlasti nisu dopustile etnografsko-statistička istraživanja, tj. ispitivanje stanja "nacionalne svijesti" naroda u Monarhiji, ispitivanje i praćenje etničke identifikacije stanovništva.

Ni to ne odgovara istini. Sasvim suprotno. Centrima političke i državne moći u Habsburškoj monarhiji bilo je stalo do stanja i razvoja etničke i nacionalne identifikacije naroda u toj državi, a time i do praćenja svih pojava kod tih naroda (jezičnih, kulturnih, privrednih itd.) i to su, kako ćemo vidjeti, ne samo pratili nego i zakonskim sredstvima omogućavali, poticali i usmjeravali. Kako i na koji način? O tome ovdje ukratko. Kako sam kazao, postoje mnoge edicije koje, već od kraja 18. stoljeća, nastoje istražiti i pratiti, uz mnoge druge, naročito vjerske i etničke strukture stanovništva u Monarhiji. No, prvi put se to ispitivanje vrši u popisima stanovništva 1846. i 1851. godine. Tada se "narodnost" (Nationalität), posve je sigurno, popisuje na temelju objektivnih pokazatelja: prema jeziku i jezičnoj identifikaciji stanovništva, prema materinskom jeziku ili javnom/komunikacijskom jeziku i građanskoj kulturi u pokrajini. O tome postoje brojne knjige i studije.[17]

---

[13] Hain 1852-53; Ficker 1860; *Tafeln zur Statistik* 1856; *Mittheilungen Statistik* 1852. i 1853.

[14] Popis stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. godine, uz druge dokumente o tome, ali i izvore i podatke o popisu stanovništva u Dalmaciji, Vojnoj krajini i Istri, objavit ću u posebnoj knjizi. To je dragocjena građa.

[15] O tome postoji golema literatura i brojni izvori. Sakupio sam ih mnogo. Vidi literaturu na kraju teksta.

[16] Usp. o tome. Hurský 1954.

[17] Hain 1852-53; Waber 1915; Czoernig 1857, sv. I-III.

Međutim, tada se pokazalo da stanovništvo tih naroda (masovno nepismeno, koje stoljećima živi podijeljeno u više regija i pokrajina, koje govori lokalnim jezicima, unutar regionalnih supkultura, koje ima pokrajinsku identifikaciju i regionalnu svijest) ne zna odgovoriti na pitanje koji im je zajednički materinski jezik (Muttersprache) ili jezik obitelji (Familiensprache), tj. koji je zajednički naziv tog jezika, i, što je najvažnije za etničku identifikaciju, kojim zajedničkim javnim/komunikacijskim jezikom (Umgangssprache) govore, jezikom šireg etničkog prostora kojim govori cjelokupno stanovništvo jednog naroda kojem pripadaju i, prema tome, kojoj "narodnosti" pripadaju.[18] Dug je bio proces formiranja šire/masovnije etničke zajednice i identifikacije s njom u građanskom društvu: jezične, kulturne, političke, socijalne, etničke i nacionalne i svake druge.

Nakon toga, najviše državne institucije u Monarhiji, o čemu se do sada kod nas nije ni znalo niti pisalo, pokrenule su slijedeće. Već 1850. i 1851. godine austrijske vlasti donijele su nove propise i zakone o školstvu i tražile, prvo, da se u svim školama, kod svih naroda, nastava vrši na *narodnom jeziku* i, drugo, da se u svim školama, od pučkih preko srednjih škola do sveučilišta, u službenim dokumentima (u imenicima i maticama škola i fakulteta) uvede, uz druge, i rubrika o etničkoj identifikaciji (Nationaliät). Da se tim putem mlade ljude odgaja u svom narodnom jeziku i narodnosti. Ta se etnička i nacionalna identifikacija vršila (osim pripadnosti vjeri, pokrajini i državi, uz razinu pismenosti i obrazovanja ljudi) preko jezičnog i kulturnog identiteta, na temelju tri međusobno kompatibilna jezika, koji tvore jedinstvenu jezičnu i kulturnu zajednicu nekog naroda: *Muttersprache* (materinskog jezika), *Unterrichtssprache* (nastavnog jezika ili jezika nastave u školama) i *Lebende Sprache* (javnog ili komunikacijskog jezika u pokrajini). Taj je proces sukladan procesu standardizacije modernih književnih jezika. Jedno je vezano uz uspjeh drugoga.

Doneseni su i službeni formulari za sve škole o tome. Od tada su sve školske ustanove, što im je omogućeno zakonskim odredbama ministarstva, započele sustavno odgajati učenike i studente, putem pismenosti i obrazovanja, putem narodnog jezika, u toj etničkoj i nacionalnoj identifikaciji. O tome ima obilje dokumenata.[19] Svaka škola u Monarhiji, i dakako sve škole u Hrvatskoj, i svako sveučilište i svaki fakultet i svaka visoka škola morali su uvesti te dokumente (imenike i matice) u kojima su se upisivali svi važni podaci o učenicima i studentima: o socijalnom i vjerskom i etničkom i regionalnom i pokrajinskom i državnom porijeklu, napose o njihovu uspjehu tijekom školovanja. Ti su se dokumenti morali trajno čuvati. Sačuvani su u arhivima škola i fakulteta ili u raznim arhivima. Te su podatke objavljivani svake godine u izvještajima škola, u časopisima i statističkim publikacijama. Potrebno je mnogo vremena i strpljenja da se to istraži. Pitanje je samo kako su to provodile pojedine školske institucije. Postoji i arhivska građa o tome. O svemu tome sakupio sam mnogo dokumenata. Sjajni su za istraživanje etničke i druge identifikacije. Na tim su dokumentima (na maticama i imenicima škola, koje sadrže i etničku identifikaciju učenika), u vrijeme kada se u popisima stanovništva nije provodila etnička/jezična identifikacija stanovništva, od 1852. do 1880. godine, austrijski i mađarski znanstvenici analizirali etničku strukturu stanovništva u Ugarskoj i u Monarhiji uopće.[20]

---

[18] Hain 1852-53; Waber 1915; Ficker 1860.

[19] Battisa 1846: *Die österreichische Volksschule*; *Entwurt der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* 1849; *Sistem der österreichischen Volksschule*, sv. I–III, 1861; *Statistisch-administrative Vorträge auf Veranstaltung der k.k. Statistische Zentralkommission*, Wien 1867; Stark 1864: *Die Volksschule in Oesterreich*; *Mittheilungen Statistik* 1852 (I. Heft) i 1855 (V. Heft) i 1858 (I. i IV. Heft).

[20] Usp. o tome: *Tafeln zur Statistik* 1855-57, str. 48-57 i 103-116; Czoernig 1861 (37-41); Ficker 1860; Ficker 1869; Keleti 1873; Schwicker 1877. O tim statističarima i tom njihovom radu više dalje u tekstu.

Već 1869./70. godine, kada se pripremalo za popis stanovništva, smatralo se da se do tada obrazovalo dovoljno mladih ljudi i da u svakoj kući postoji bar jedan pismen čovjek koji može, za sve ukućane, odgovoriti na pitanje kojim materinskim jezikom govore, ali i da ih uputi u odgovor na sva druga složena pitanja koja postavlja moderna statistika. Na kraju se ipak odlučilo da to nije sigurno i da se u tom popisu to pitanje (o materinskom jeziku) ne postavlja. To se učinilo 1880. godine i zatim sve do zadnjeg popisa 1910. godine. Jezik je ostao glavno obilježje identifikacije za etničnost i nacionalnost (Nationalität) u toj državi i, nakon 1918. godine, u Jugoslaviji, ali i u svijetu uopće. To je bio dogovor (prema kojem se jezik jednog naroda izjednačuje s nacionalnošću: Sprache und Nationalität) koji je već sredinom 19. stoljeća prihvaćen na internacionalnim kongresima statističara.[21]

c) ***Stereotip o nacionalnoj svijesti i naciji***.

Umjesto da se tu etničku i nacionalnu (i vjersku i kulturnu i socijalnu i svaku drugu) identifikaciju stanovništva istraži na temelju različitih dokumenata, kojih ima vrlo mnogo, da se primijeni komparacijski model – da se dakle istraže sličnosti i razlike tih stanja na razini cjelokupne Monarhije, identifikacija kod svih naroda, jer je riječ o istoj državi u kojoj oni žive, koja organizira i sprovodi modernu statistiku, da se tu identifikaciju proučava kod svih struktura stanovništva i prati dugi proces tih promjena, a time i proces izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva i moderne nacije – u društvenim znanostima prihvaćen je stereotip o "nacionalnoj svijesti" i naciji, koju pronalazi malobrojna elita (preporoditelji) i zatim provode svoju životnu misiju: "bude" i razvijaju tu nacionalnu svijest kod naroda i na taj način "stvaraju" modernu naciju. Ta je naivna i lakovjerna koncepcija o pojavi i širenju tzv. "nacionalne svijesti", utemeljena na A–B–C modelu M. Hrocha, koju je lako pamtiti i još lakše "objasniti" svima, ušla u mnoge udžbenike i enciklopedije.[22] Time se sustavno, od generacije do generacije, od knjige do knjige, njeguje mit o samorazumljivosti nacionalne svijesti i nacije, a izbjegava kritično upoznavanje složenih povijesnih procesa izgradnje modernog društva, koje ni malo nije idealno. Dovoljno je u 19. stoljeću pronaći jednu malu grupu ljudi (preporoditelja) koji tobože postaju "nacionalno svjesni" i evo početak i rađanje idealne moderne nacije! Kako je rečeno, to je trivijalno i romantičarsko tumačenje složenih povijesnih procesa. Taj model M. Hrocha ruše povijesni izvori, a njih, kako sam kazao, ima vrlo mnogo. Umjesto mita o "buđenju" nacionalne svijesti, te procese moramo utemeljiti na povijesnoj građi.

U knjizi o izgradnji moderne nacije kazao sam da je istraživanje etničke identifikacije, te izgradnje moderne nacije i modernog društva, vrlo ozbiljna tema i da joj zato valja pristupiti ozbiljno. Kazao sam da o tome imamo obilje dokumenata u arhivima, što ću u drugoj knjizi o tome pokazati, i da zato ne treba izmišljati ta stanja (svijesti) i pojedinačne slučajeve pretjerano generalizirati, što neki često rade.[23] Međutim, ponovo sam, kad je riječ o tom istraživanju, neugodno iznenađen.[24] Kritično i dugotrajno istraživanje o etničkoj i nacionalnoj (ali i svakoj drugoj) identifikaciji i izgradnji moderne nacije, utemeljeno na dokumentima, još uvijek slabije stoji i teže se prihvaća nego li mit o "buđenju" nacionalne svijesti i mit o "nacionalno-integracijskoj ideologiji" malobrojnih preporoditelja.

---

[21] Haushofer 1872 (129, 135); Ficker 1857; Czoernig 1857; Keleti 1873 (77); Schwicker 1877 (144-169). O tim internacionalnim kongresima ima mnogo dokumenata i knjiga. To je važni povijesni izvor.
[22] Hroch 2006.
[23] Usp. o tome: Korunić 2006.
[24] Zbornik radova: *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, 2007, str. 34, bilj. 1.

Međutim, uz malo kritičnosti, lako je zaključiti da mnogi dokumenti pokazuju da naši preporoditelji Ilirci (dakako kao ideolozi, a ne kao praktični intelektualci) stalno govore o *ilirskom jeziku* i *ilirskoj kulturi*, iako u zbilji (na prostoru njihove Velike Ilirije) ne postoji ni taj ilirski jezik niti ta ilirska kultura. Stalno govore o okupljanju svih južnih Slavena oko tog zamišljenog (ilirskog) književnog jezika i književnosti. Pišu da su svi južni Slaveni u rodoslovnom (etnografskom) pogledu jedan narod: Iliri. Oni stalno govore i pišu o *ilirskom narodu* (u etnografskom smislu), o jednom *ilirskom jeziku*, o jednoj *ilirskoj kulturi*. Prema tome, ako dosljedno slijedimo modele koji su prisutni u historiografiji,[25] napose model koji nalazimo u djelu M. Hrocha, čuveni *A–B–C* model,[26] jasno je da su naši Ilirci razvijali ilirsku (a ne hrvatsku) nacionalnu svijest, da su širili ilirsku/južnoslavensku (a ne hrvatsku) nacionalno-integracijsku ideologiju. Ipak, da ideologija ne utječe na integracijske procese koliko se misli, a time ni na proces izgradnje moderne nacije, govori činjenica da se u zbilji nije pojavio ni taj ilirski narod niti ta ilirska/južnoslavenska nacija.[27]

U svakom slučaju, integracijske i modernizacijske procese i osnovice, koje nastaju unutar modernog građanskog i industrijskog društva, valja tražiti na drugom području. Ilirski pojam (Velika Ilirija, Iliri, ilirski narod, ilirski jezik, ilirska gramatika, ilirska knjiga, ilirska kultura itd.), kojim su se služili, literaran je i umjetan, stvoren i stvaran ne iz života, već iz različitih dokumenata, državnih spisa, tekstova i knjiga. Ilirski pojam, na bilo kojoj razini etnosa i etniciteta, nije obuhvatio niti je to mogao taj višejezični, višekulturni i višeetnički svijet na tom širem prostoru. To međutim našim ilircima, koji djeluju od 1835. do 1848. godine, nije bilo jasno. Njihova je ideologija (o postojanju i/ili stvaranju Velike Ilirije, o ilirskom jeziku, ilirskoj kulturi, ilirskom narodu itd.) bila u raskoraku sa životom naroda na tim prostorima. Osim tih preporoditelja, osim malog broja intelektualaca, većinsko stanovništvo (koje masovno živi na selu, masovno je nepismeno, živi unutar regionalnih seljačkih kultura, unutar uskih regionalnih prostora, koje se samo-identificira i koje drugi identificiraju s tim uskim regionalnim prostorom) nije se moglo identificirati sa širom "ilirskom" etničkom zajednicom, jer takvo nešto u zbilji ne postoji.

U tom smislu, posve je pogrešno i s gledišta znanosti vrlo štetno tražiti "ilirizam prije ilirizma" (tj. nacionalizam prije nacionalizma) i u ilirskim pojmovima, koji nastaju od 15. do kraja 18. stoljeća, tražiti i nalaziti nacionalne vrijednosti: proto-nacionalizam i nacionalizam, nacionalne simbole, nacionala načela, nacionalnu ideologiju, nacionalne junake, nacionalno-integracijsku ideologiju, osnove moderne nacije itd.[28]

Moderne nacije, kao homogene i cjelovite etničke/nacionalne zajednice, nastaju u 19. i 20. stoljeću, unutar modernog građanskog i industrijskog društva. Takvih homogenih masovnih etničkih/nacionalnih zajednica (na razini i zbilje i ljudske svijesti i identifikacije stanovništva s njom) ne nalazimo ranije, ne prije 19. stoljeća, čak je ne nalazimo, u većini slučajeva, ni u prvoj polovici tog 19. stoljeća. U stručnim i kritičnim raspravama o tome (o naciji i nacionalnoj državi i nacionalizmu i nacionalnoj svijesti i nacionalnoj identifikaciji) prevladava mišljenje da ti pojmovi i ono što označavaju u zbilji (kao entiteti) predstavljaju pojave koje nastaju u epohi moderne (u 19. i 20. stoljeću), u epohi modernog građanskog i industrijskog društva i, s tim u vezi, u procesu nastajanja posebnih kulturnih i socijalnih i političkih i ekonomskih uvjeta. Prema tome, ranija upotreba pojma nacije, kako u srednjem

---

[25] Usp. o tome: Stančić 2002; Gross 1981; Cipek 2001.

[26] Ako slijedimo izvornu građu o etničkoj identifikaciji, koje, kako sam kazao, ima vrlo mnogo, taj je model (A-B-C) naivan i neodrživ. S njim ne možemo pratiti dugi proces etničke i svake druge identifikacije.

[27] O ilirizmu i programu iliraca usp. Šicel 1997; usp. kritiku tih koncepcija: Korunić 2006.

[28] Usp. o tome: Roksandić 1988, II (105-120); Blažević 2008.

vijeku tako i u ranom Novom vijeku, ciljale su na nešto posve drugo: označavale su male lokalne svrsishodne zavičajne udruge, ekipe ili grupe. U razdoblju tih dviju epoha (u srednjem vijeku i ranom Novom vijeku, na jednoj i, na drugoj strani, u epohi moderne, u 19. i 20. stoljeću) posve su drugačiji fenomeni etnosa i etniciteta, na svim razinama. Upotrijebiti, prema tome, pojam nacije i nacionalizma za ranije razdoblje (srednjeg vijeka ili ranog Novog vijeka) posve je neprimjereno i unosi silnu zabunu i zbunjenost.

d) ***Demonizacija Habsburške monarhije***.

Uz taj mit o samorazumljivosti nacionalne svijesti i nacije, koji je duboko ukorijenjen u javnosti, koji se njeguje tijekom čitavog školovanja, od generacije do generacije, u što me uvjerilo dugogodišnje iskustvo tijekom rada na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, budući da su mnoge generacije studenta tu naivnu koncepciju stalno ponavljali na ispitima, iako proces pojave i izgradnje moderne nacije nisu znali objasniti, raširen je i stereotip o demonizaciji Habsburške monarhije. Ta država je, prema tome, ne samo kočila nacionalnu identifikaciju, nego i ometala izgradnju nacija. Ona je bila i ostala veliko zlo za sve narode koji su živjeli u njoj. To je zlo iskazivala putem apsolutizma, centralizma, hegemonije, dualizma, germanizacije, protivljenja nacionalnoj posebnosti, u kočenju razvoja i napretka, ta je država bila "tamnica naroda" itd. Rijeko se nešto pozitivno o njoj vrednuje, napose kada je riječ o nacionalnim pokretima i procesu modernizacije. Ti su stereotipi nalaze u svim udžbenicima i enciklopedijama, u svim raspravama i knjigama o tome.

e) ***Sumnjičavost u vjerodostojnost statističkih pokazatelja***.

Kad je riječ o procesu izgradnje moderne nacije, a time i o procesu etničke i nacionalne identifikacije jednog naroda, identifikacije njegova cjelokupnog stanovništva, a ne samo identifikacije neke uske grupe, više se vjeruje u moć "buđenja" nacionalne svijesti preporoditelja/elite, ma koliko oni bili malobrojni i nemoćni, nego li u bilo koje druge dokumente koji govore o masovnoj identifikaciji stanovništva. U tom smislu, posve se sumnja u vjerodostojnost statističkih podataka koje donose brojne institucije: statistički uredi, škole, fakulteti, sudovi, vojska itd. Smatra se da je Habsburška monarhija te statističke podatke, a time i sve formulare i sva pitanja o tome, falsificirala i uglavnom krivotvorila. Otuda odium[29] prema statistici koju je provodila Habsburška monarhija. Zato se i ne istražuje i ne koriste ti mnogobrojni izuzetno dragocjeni povijesni izvori, podaci koje je skupljala i objavljivala moderna statistika i statističke institucije. Uz to, veliko je nepoznavanje tih izvora, značenja i vrijednosti te dragocjene građe. Bez te je dragocjene građe teško provesti ozbiljna istraživanja povijesti naroda u 19. i 20. stoljeću.

3. Moderna statistika u Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću: historijska statistika i historijska demografija

Da bismo mogli upoznati sve aspekte i sva područja te dragocjene povijesne građe, nužno je razlikovati: prvo, *historijsku statistiku* (koja sadrži brojne podatke iz života naroda i države: sva područja iz poljoprivrede, stočarstva, ribarstva, te industrije, novčarskih zavoda, sudstva, školstva, liječničke zaštite i medicinskih ustanova, vojske, pošte, transporta, odnos grada i sela itd.) od *historijske demografije* (koja sadrži sve podatke o stanovništvu: o rađanju, životu i smrti ljudi, o broju stanovništva i njihovih naselja itd.) i,

[29] **Odium**, lat. - odvratnost, odbojnost, mržnja, omraženost.

drugo, statistiku koja se odnosi na *popise stanovništva* (koji se u Monarhiji, od 1851. vrše otprilike svakih deset godina) od brojnih statističkih edicija koje izlaze svake godine, često više puta na godinu, kao i mnogi časopisi u kojima se objavljuju studije o svim aspektima života naroda i zemlje, utemeljene na tim statističkim pokazateljima. Oni koji u svom znanstvenom istraživanju koriste tu bogatu i raznovrsnu građu moderne statistike, građu historijske statistike i historijske demografije, moraju znati za te razlike.

Ako se bavimo istraživanjem bilo kojeg područja iz 19. i 20. stoljeća, a napose vezano uz život stanovništva i uz modernizacijske procese (privrede, tehnologija, produktivnosti, kapitala i novčarskih ustanova, kulture, školstva, zdravstva, etničkih struktura stanovništva itd.), ako znamo da je sve te procese temeljito i sustavno pratila moderna statistika, onda je jasno da moramo upoznati svu tu statističku građu i primijeniti dva modela: prvo, model komparacija, istraživati dakle sličnosti i razlike kod drugih naroda, napose kada istražujemo stanja i procese unutar Habsburške monarhije i, drugo, model kvantitativnih analiza.[30]

Osim tih brojnih statističkih publikacija i časopisa, koje izdaju statistički uredi u Beču, Budimpešti i Zagrebu, u mnogim arhivima (napose u Zagrebu, Zadru, Beču i Pešti) nalazi se golema statistička građa od 18. stoljeća dalje. Tu građu slabo koristimo. Uz to, nužno je poznavati i statistiku u Europi, napose onu vezanu uz internacionalne kongrese i prihvaćanje jedinstvenih obrazaca i modela u prikupljanju i obrađivanju tih podataka.

U Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću bila je razvijena statistika, napose od sredine tog stoljeća do 1918. godine, do raspada te Monarhije. O tom razvoju objavljene su mnoge studije. S gledišta modernizacije, postoji nekoliko etapa razvoja statistike u Monarhiji:

I. ETAPA – razdoblje pred-modernosti
   a) Od sredine 18. stoljeća do 1828. godine, do pokretanja edicije *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie* 1828. godine, koja, od tada, izlazi svake godine.
   b) U tom razdoblju nekoliko je pred-modernih popisa stanovništva u Monarhiji:
      - Popis stanovništva od 1753. i 1762. u Monarhiji potakla je M. Terezija, a 1777. godine Josip II. U Ugarskoj i Hrvatskoj/Slavoniji popis se vršio 1754. godine, ali su se seljaci tom prilikom silno pobunili. Drugi popis za Ugarsku te Hrvatsku i Slavoniju odredio je car Josip II. naredbom od 1784. godine, a obavio se 1785. Međutim, tom odlukom car je dirnuo u povlastice svećenstva i plemstva prema kojoj ta dva staleža nisu bila podvrgnuta nikakvoj konskripciji.
      - U nastojanju da se i u istočnoj polovici Monarhije redovito održavaju popisi stanovništva, Josip II. je tražio da ugarski sabor donese poseban zakon prema kojem će se vršiti ti popisi. Ugarski sabor to je uradio tek 1802. godine. Po tom zakonu izvršen je u Ugarskoj i Hrvatskoj popis stanovništva 1805. godine. Tom prilikom seljaci su se također silno pobunili i mnogi su poginuli. U popisima su vidjeli opasnost da im se odrede veće obaveze prema feudalcima.
      - Nakon tog popisa od 1805. godine, u Ugarskoj i Hrvatskoj/Slavoniji nije se održavao popis sve do 1851. godine. U Vojnoj krajini popis stanovništva održao se 1814. godine i zatim redovito svake pete godine.
   c) Objavljeno je više statističkih edicija i knjiga, napose je važna edicija o geografsko-statističkim pokazateljima zemalja Habsburške monarhije. U tim se knjigama nalaze mnogo podataka i o hrvatskim pokrajinama. Upoznajmo ključne knjige:
      - Andre Ch. C. *Neueste Zahlenstatistik der europäischen Staaten*, Stuttgart 1823.

[30] O tome moram ovdje donijeti više obavijesti, jer mnogi o tome, na žalost, ne znaju mnogo.

- Becher S. *Statistische Uebersicht des Handels der österreichischen Monarchie 1829-1838*, Stuttgart 1841.
- Becher S. *Die Bevölkerungs-verhältnisse der österreichischen Monarchie*, Wien 1846.
- Bisinger J. C. *General-Statistik des österreichischen Kaiserthumes*, sv. I-II, Wien 1806-1808.
- Csaplovics J. *Slavonien und zum Theil Croatien*, sv. I-II, Pest 1819.
- Csaplovics J. *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn*, sv. I-II, Wien 1821.
- Csaplovics J. *Gemälde von Ungarn*, sv. I-II, Pest 1829.
- Czoernig K. *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie*, Wien, sv. II-III. 1855. te sv. I. i ponovo II-III. 1857.
- Demian J. A. *Beruf über die Staatskräfte der österreichischen Monarchie*, Wien 1787.
- Demian J. A. *Darstellung der oesterreichischen Monarchie nach neuesten statistischen Beziehungen*, sv. I-VII, Wien 1804-1807.
- Demian J. A. *Statistik des oesterreichischen Kaiserthums*, Leipzig 1820.
- Engel J. C. *Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slavonien*, Halle 1798.
- Fényes E. *Magyarország Statistikája*, sv. I-III, Pest 1842-43.
- Fröhlich R. *Historisch-ethnographisch-statistische Erläuterunger zur neuesten National- und Sprachenkarte des österreichischen Kaiserstaates*, Wien 1849.
- Hassel G. *Statistischer Abriss des österreichischen Kaisertums*, Leipzig 1807.
- Hauer J. *Politisch-statistische Uebersicht der Veränderungen österreichischen Monarchie,* Wien 1851.
- Hietzinger A. *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums*, Wien, sv. I. 1817, sv. II/1. 1820. i sv. II/2. 1823.
- Liechtenstern J. M. *Staatsverfassung der oesterreichischen Monarchie*, Wien 1791.
- Liechtenstern J. M. *Skizze einer statistischen Schilderung des österreichischen Staats*, Wien 1800.
- Liechtenstern J. M. *Handbuch der neusten Geographie des österreichischen Kaiserstaates*, sv. I-II, Wien 1817.
- Liechtenstern J. M. *Vollständiger Umriss des Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Brünn 1820.
- Luca L. *Geographisches Handbuch von dem österreichischen Staate*, Wien sv. I. 1791. i sv. II. 1798.
- Pál Magda, *Neueste statistisch-geographisches Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatie, Slavonie und der ungarischen Militär-Grenze*, Leipzig1832. i drugo dopunjeno izdanje Leipzig 1834.
- Meusel J. G. *Lehrbuch der Statistik*, Leipzig 1817.
- Rohrer J. *Statistik des österreichischen Kaiserthums*, sv. I-II, Wien 1827.
- Sartori F. *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaiserthums nach seinen mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen*, Wien 1830.
- Schnabel G. R. *General-Statistik der europäischen Staaten*, sv. I-II, Wien 1841.
- Schubert F. W. *Handbuch der Allgemeinen Staatskunde des Kaiserthums Oesterreich*, Königsberg 1842.

- Schwartner M. *Statistik des königreichs Ungarn*, prvo izdanje: Pest 1798, te drugo prerađeno i znatno prošireno izdanje: Ofen, sv. I. 1809. i sv. II-III. 1811.
- Springer J. *Statistik des oesterreichischen Kaiserstaates*, sv. I-II, Wien 1840.
- Šafařík P. J. *Geschichte der Slawische Sprache un Literatur*, Ofen 1826
- Šafařík P. J. *Slovanský Národopis*, W Praze 1842.
- Theile J. C. *Das Königreich Ungarn*, sv. I-VI, Kaschan 1833.

d) Od 1828. do 1845. godine: to je razdoblje koje obilježava *Tafeln zur Statistik*. Izlazi svake godine. Preko tog godišnjaka lako možemo pratiti modernizaciju statistike u Monarhiji, napose organizaciju centralnog statističkog ureda u Beču i organizaciju skupljanja statističkih podataka u pojedinim pokrajinama u Monarhiji.

II. ETAPA - počeci modernosti; to razdoblje obilježio je:

a) popisi stanovništva 1846. i 1851. godine i
b) pojava nekoliko izvanrednih edicija, knjiga i studija.

III. ETAPA - utemeljenje modernosti od 1851. do 1862. godine; tu su etapu obilježile četiri edicije koje izlaze svake godine, te više knjiga i prvi moderni popis stanovništva 1857:

a) *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Neue Folge 1849-1865.* i
b) *Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik 1850-1872;*
c) *Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Oesterreich 1848-62.* – izlazi svake godine u pet svezaka; sadrži brojne statističke podatke iz svih pokrajine;
d) *Hof- und Staats-schematismus österreichischen Kaiserthumes* 1848-62;
e) knjige J. Haina: *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, sv. I-II, Wien 1852–53; izvanredno su važne za popis stanovništva 1846. i 1851. godine;
f) radovi K. Czoerniga: *Ethnographie der österreichischen Monarchie*, sv. I-III, Wien 1857; *Statistisches Handbüchlein für die oesterreichische Monarchie*, Wien 1861; brojne studije tog autora kao direktora statističkog ureda u Beču; *Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie 1855*; ta je etnografska karta objavljena više puta do 1868. godine, ali dosta izmijenjena, izvorna je samo ona iz 1855. godine;
g) prvi moderni popis stanovništva 1857. godine; taj je popis objavljen na više mjesta (usp. bilješku br. 2); valja uzeti u obzir sve te primjere kao povijesni izvor;
h) radovi A. Fickera: *Bevölkerung der Österreichischen Monarchie in ihren wichtigsten Momenten statistisch dargestellt*, Wien 1860; *Die drette Versammlung des Internationalen Congresses für Statistik zu Wien 1857*, Wien 1857; te brojni radovi tog statističara i njegova etnička karta o stanovništvu Monarhije;
i) više knjiga i edicija iz komparacijske europske i svjetske statistike, najvažnije:
   - F. Kolb, *Handbuch der vergleichenden Statistik*, Leipzig 1857, 1862. i 1865.
   - *Jahrbuch für Volkswirthschaft und Statistik*, 1850-1863, Leipzig
   - *Jarbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 1860-1885, Jena
   - *Journal de la Société de statistique*, 1855-1922, Paris
   - *Journal of the Statistical Society*, 1839-1919, London
   - *Mittheilungen Gebiete der Statistik*, 1850-1872, Wien
   - *Statistikai Közelmények*, 1861-1918, Pesten
   - *The Statesman's Year-book*, 1860-1950, London

IV. ETAPA - razdoblje modernosti: 1863.-1918. godine; tu su etapu obilježile mnogobrojne edicije i popisi stanovništva: 1869/70., 1880., 1890., 1900. i 1910. te migracijski popisi stanovništva od 1914. do 1918. godine; golem je popis statističkih edicija, knjiga i studija koje tada izlaze u Beču, Budimpešti i Zagrebu; navest ću samo neke:

a) *Statistisches Jahrbuch der österreichischen Monarchie* 1863-1881; izlazi svake godine; izvanredno je važna edicija koja govori o svim aspektima života naroda;
b) *Österreichisches statistisches Handbuch* 1882-1914; izlazi svake godine; veoma je važna edicija koja sadrži sva područja života naroda i države;
c) *Statistische Monatschrift*, Wien 1875-1817; to je centralni časopis u kojem su izlazile izvanredne statističke studije iz svih područja života naroda i države; u tom časopisu su i studije o Hrvatskoj; časopis sadrži sva izdanja o statistici u Monarhiji, u Europi i u svijetu; važan je izvor informacija o svemu što se tiče statistike;
d) *Österreichische Statistik* 1881-1918; izlazi svake godine u više opsežnih svezaka; to je najvažnija edicija o statistici u Monarhiji; sadrži opsežne statističke podatke i izvanredne studije o svim područjima života naroda i države u cjelini.
e) *Statistikai Közlemények* 1861-1918; izlazi u Budimpešti svake godine u dva a kasnije i u više svezaka. To je veoma važna edicija o statistici zemalja ugarske krune, pa prema tome i o statistici Hrvatske i Slavonije, ali i Vojne krajine.
f) U tom razdoblju izlaze brojne knjige i studije o statistici. Golema je to povijesna građa za istraživanje svih područja iz života stanovništva, a za temu o kojoj je ovdje riječ (za etničke i svake druge identifikacije stanovništva) posebno dragocjena. Detaljno ću sve te edicije i knjige donijeti na drugom mjestu. Sve su te publikacije sadrže važne podatke i za hrvatske pokrajine, napose o Dalmaciji, Istri i Vojnoj krajini, a do 1869/70. i o Hrvatskoj i Slavoniji. To je važni povijesni izvor.
g) U Budimpešti izlaze mnogobrojne statističke edicije, ne samo popisi stanovništva, nego i publikacije koje izlaze svake godine u brojnim opsežnim tomovima, koje su na Hrvatsku i Slavoniju, napose od 1860. dalje, od osobite važnosti, čak i nakon što je 1874. u Zagrebu ustanovljen posebni statistički ured za hrvatske pokrajine.
h) Brojne su statističke edicije, godišnjaci i knjige i studije, koje izlaze u Budimpešti i Zagrebu, napose od 1880. godine sve do prvog svjetskog rata. Bila bi dugačka lista kada bih sve to ovdje naveo. To je posve moderna statistika koja prati sve segmente života stanovništva. Izvanredna je to povijesna građa. Treba samo spomenuti da se sve te ključne publikacije, koje su izlazile u Beču i Budimpešti, nalaze u Zagrebu, u Državnom statističkom uredu, knjižnici HAZU, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, Hrvatskom državnom arhivu, ali i u drugim arhivima u Zemlji.

Uspjeh te statistike u Habsburškoj monarhiji uopće, i kod svakog naroda napose, ovisio je: a) o razvoju svjetske statistike i organizaciji internacionalnih kongresa, koji su se održavali i u Beču i Budimpešti, na kojima se raspravljalo, veoma stručno, o funkciji i razvoju moderne statistike, te prihvaćali jedinstveni modeli i formulari za prikupljanja i obradu statističkih podataka; b) o utemeljenju i organizaciji statističkih ureda ne samo u Beču i Budimpešti, nego u drugim pokrajinama i o obradi tih statističkih podataka; c) o organizaciji i sustavnom prikupljanju statističkih podataka na svim područjima života stanovništva i države, u svim dijelovima zemlje, u svakom mjestu, u svakom gradu i selu; d) o stručnoj obradi i sustavnom objavljivanju statističke građe svake godine i pokretanju statističkih edicija; e) o razvoja statistike kao znanosti, napose na području o kojima je ovdje riječ; f) o obrazovanju stanovništva, o razvoju pismenosti i školstva u zemlji.

Na temelju svega toga, kada imamo u vidu sve te mnogobrojne statističke edicije, brojne opsežne knjige i izvanredne studije, kao i mnogobrojne pedantno uređenje tabele, od kojih možemo mnogo naučiti, lako je zaključiti da je u Habsburškoj monarhiji bila veoma razvijena moderna statistika, napose od sredine tog stoljeća do 1918. godine, do raspada te

višenacionalne i višekulturne države. Na tim se osnovama dalje razvijala statistika. To je prvorazredni izvor za istraživanje svih područja života stanovništva, a za našu je temu (za istraživanje etničke identifikacije i etničkih struktura stanovništva) to najvažnija građa. Ako temeljito ne upoznamo tu statističku građu, za što je potrebno mnogo vremena i marljivosti, mnogo rada u arhivima, posve je jasno da je vrlo teško ako ne i nemoguće istraživati fenomen etniciteta i proces izgradnje moderne nacije, ali i modernog društva uopće.

4. Etnografska statistika i etnička identifikacija stanovništva: mogućnost istraživanje etničkih struktura

Ta raznovrsna statistička građa, sve te statističke knjige i studije, popisi stanovništva, brojna etnografska i lingvistička istraživanja i etnografske/jezične karte, sadrže podataka i o etničkoj i nacionalnoj identifikaciji i etničkim strukturama stanovništva svih naroda i svih etničkih grupa (nacionalnih manjina) u Habsburškoj monarhiji uopće i kod svakog naroda napose, podatke o njihovom položaju: kulturnom, obrazovnom, socijalnom, političkom, ekonomskom i svakom drugom. Ti se dragocjeni podaci (o identifikaciji tog stanovništva: i etničkoj i jezičnoj i kulturnoj i obrazovnoj i vjerskoj i socijalnoj i rodnoj i pokrajinskoj i političkoj i državnoj i svakoj drugoj) nalaze: u brojnim popisima stanovništva, u brojnim statističkim knjigama, studijama i godišnjacima, u školskim dokumentima (u imenicima i maticama svih škola i fakulteta), u brojnim časopisima, u vojnim dokumentima, u sudskim spisima, u dokumentima o iseljenicima i "strancima", u maticama rođenih i umrlih itd.

S gledišta procesa modernizacije, a time i razvoja statistike u svakom pogledu, kao i procesa izgradnje modernog građanskog i industrijskog društva i svih povijesnih pojava vezanih uz masovnu etničku/nacionalnu identifikaciju stanovništva, uz tu identifikaciju koja se stalno mijenja i razvija, postoji nekoliko etapa u tom razvoju:

I. ETAPA - Razdoblje pred-modernosti: od kraja 18. stoljeća do 1845. godine
   a) U tom razdoblju dominira vjerska i rodna identifikacija stanovništva, ali i kasnije.
   b) Vjerska identifikacija nije etnička niti se tako može promatrati.
   c) Uz vjersku identifikaciju stanovništva, pojavljuje se i jezična/etnička identifikacija.

II. ETAPA - Počeci modernosti: od 1846. do 1851. godine
   a) To je razdoblje obilježeno popisima stanovništva 1846. i 1851. kada se pokušalo istražiti i etničke strukture stanovništva u Habsburškoj monarhiji.
   b) Etničku identifikaciju i etničke strukture stanovništva određivalo se prema "narodnom jeziku" kojim govori stanovništvo u pojedinim pokrajinama: Sprache, Muttersprache, Familiensprache, Umgangssprache, Lebende Sprache.

III. ETAPA - Utemeljenje modernosti: od 1851. do 1880. godine
   a) Popisi iz 1846. i 1851. godine pokazali su da stanovništvo u Habsburškoj monarhiji, masovno nepismeno, ne zna odgovoriti na pitanje kojim narodnim jezikom govori (u rubrici je bilo jedno od slijedećih pitanja o jeziku: Sprache, Muttersprache, Familiensprache, Umgangsprache), a time i kojoj narodnosti pojedinci pripadaju.
   b) Nakon toga, državne su vlasti, putem ministarstva, naredile da se u svim školama uvede obavezna identifikacija učenika: i vjerska i etnička, socijalna i pokrajinska i državna.[31] Tri jezika su pokazivala etničku i nacionalnu identifikaciju učenika i

[31] Kada raspravljamo o etničkoj identifikaciji nužno je stalno imati na umu tadašnju masovnu nepismenost stanovništva. Sredinom 19. stoljeća u Monarhiji je, gotovo kod svih naroda, nepismenost preko 95/96%, a često i više. To je posebno potrebno imati na umu kada govorimo o razvoju tzv. nacionalne svijesti.

studenata: Materinski jezik (Muttersprache), nastavni jezik (Unterichtssprache) i javni ili komunikacijski jezik u pokrajini (Lebende Sprache). Sve su škole i svi fakulteti morali u svojim službenim dokumentima (u imenicima i maticama) uvesti i etničku identifikaciju učenika i studenata. Na taj način država je, putem školskih zakona i školovanja, odgajala mlade ljude u svojoj etničkoj i nacionalnoj identifikaciji. Jezik i nacionalnost (Sprache und Nationalität) postali su jednoznačni. To je odluka i internacionalnih kongresa. O tome postoji brojni dokumenti.[32]

c) Osim toga, u tom su se razdoblju pojavile mnogi radovi u kojima se nastoji i teorijski i praktično odrediti etničku strukturu stanovništva u Monarhiji, to su:
   - brojne jezične i etničke karte (*Sprachen-karte*) naroda u Monarhiji;
   - radovi lingvista, statističara i geografa; o tome u svojim radovima raspravljaju: J. P. Šafařik, J. Hain, K. Czoernig, A. Ficker, G. Fr. Kolb, K. Keleti i drugi.

IV. ETAPA - Razdoblje modernosti: od 1880. do 1918. godine

a) Kako smo vidjeli, od školske godine 1850./51. dalje u svim je školama i na svim fakultetima, u njihovim najvažnijim dokumentima (imenicima i maticama) uvedena jezična a time i etnička i nacionalna identifikacija učenika (Nationalität). Nakon trideset godina, pripremajući se za popis stanovništva 1880. godine, državne su statističke institucije zaključile da napokon mogu u ispitne listiće/formulare unijeti rubriku o jezičnoj/etničkoj identifikacije, vjerujući da je sada bar jedan ukućanin školovan i pismen i da će moći, u ime svih ukućana, odgovoriti na pitanje kojim jezikom govore. Od tada u svim popisima stanovništva, od 1880. do zadnjeg popisa u Habsburškoj monarhiji 1910. godine, uvodi se etnička identifikacija stanovništva. Ključna identifikacijska oznaka za nacionalnost kod svih naroda u toj Monarhiji ostao je jezik: materinski jezik (Muttersprache) ili jezik obitelji (Familiensprache) ili javni/komunikacijski jezik u pokrajine (Umgangssprache).
b) Od 1880. godine dalje ne samo popisi stanovništva nego i sve statističke edicije, koje izlaze svake godine, sadrže etničku i nacionalnu identifikaciju i sadrže etničke strukture stanovništva svih naroda i svih etničkih grupa u Monarhiji. Golema je ta etnička i statistička građa. Tome su posvećene čitave knjige, izvanredno uređene. Jasno je da bez tih dragocjenih dokumenata, kojih ima u obilju, ne možemo raspravljati ni o jednom segmentu koji se tiče fenomena etniciteta, ni o razvoju tzv. nacionalne svijesti niti o izgradnji i razvoju moderne nacije.

Kada sve to imamo na umu, jasno je da samo na toj građi, koja sadrži različite statističke podatke o masovnoj identifikaciji stanovništva, možemo utemeljiti istraživanja o etničkim strukturama stanovništva u 19. stoljeću. To su za tu našu temu, ali i mnoge druge teme, najvažniji povijesni izvori. Naravno da moramo koristiti i druge izvore, ali je ovdje riječ o masovnoj identifikaciji stanovništva, a tu većinsku/masovnu identifikaciju ne sadrži

[32] **Izvori za školstvo i etničku identifikaciju učenika i studenata** u tom razdoblju: *Statistische Uebersicht über die österreichischen Gymnasien*, Wien 1850-1860; *Statistische Uebersicht über die österreichischen Gymnasien* 1865-1872; *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*, časopis izlazi svake godine od 1850 do 1868, Wien; *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Wien 1852, Heft I. (str. 1-177) i IV. (str. 1-208); *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Wien 1853, Heft II. (1-43) *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Wien 1855, Heft V (1-116); *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Wien 1858, Heft I. (1-152) i IV. (1-104); *Verhandlungen der k. k. Statistischen Central-Commission im Jahre 1863*, *Formularien zur Unterrichts-Statistik*, Wien 1864, 140-153; *Statistika nastave u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji i Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini*, Zagreb 1873; Haushofer 1872 (129, 135, 412-16).

ni jedan drugi povijesni izvor. U svakom slučaju, etničke se strukture u 19. i 20. stoljeću mogu istraživati, ali samo na tim izvorima. Drugo su sve priče i beskrajna domišljanja.

POČETAK ETNOGRAFSKE STATISTIKE U HABSBURŠKOJ MONARHIJI I U HRVATSKOJ

1. Etnografska statistika prije popisa stanovništva 1846. i 1851. godine

Vjerska identifikacija.

U svim statističkim edicijama, u popisima stanovništva i u svim knjigama koji se odnose na stanovništvo u Habsburškoj monarhiji, od samog početka, od 18. stoljeća dalje, uvijek je prisutna i vjerska identifikacija. Ta će identifikacija ostati trajna i neupitna u čitavom tom razdoblju, od sredine 18. stoljeća, ali dakako i od ranije, sve do 1918. godine, ali i kasnije. Vjerska identifikacija uvijek se nalazi na prvom mjestu u svim formularima i rubrikama, u popisima stanovništva i u svim dokumentima: osobnim, školskim, državnim, vojnim, sudskim, vjerskim itd. Pripadnost određenoj vjeri i vjerskoj zajednici ostat će u dokumentima i onda kada nema ni jedne druge identifikacije. Iako o tome (o vjerskoj identifikaciji u dokumentima) ima i iznimaka. Po tome, ali i mnogim drugim obilježjima u životu stanovništva koja ga vezuje uz vjeru, ali i koje mu nameću vjera i svećenici i vlast (politička i državna) to je izrazito religiozno društvo. Pritom katolička crkva na ovim prostorima ima dominantnu ulogu u životu ljudi. O tome ima vrlo mnogo dokumenata.

Vjerska identifikacija ili pripadnost određenoj vjerskoj zajednici (konfesiji) na tim prostorima započela je davno, već u ranom srednjem vijeku, ali je u pravnom i svakom drugom pogledu, prema uputama koje su dale državne vlasti u dogovoru sa Crkvom, započela upisom vjernika u matice rođenih, vjenčanih i umrlih od 16./17. stoljeća dalje. Pripadnost određenoj vjeri i vjerskoj zajednici, a time i potvrda o mjestu i datumu rođenja i vjenčanja ljudi, postala je najvažniji osobni/pravni dokument za stanovništvo.

To je dragocjena povijesna građa za sve one koji se bave istraživanjem stanovništva, a time i njihovom vjerskom identifikacijom. Na tim izvorima su nastale mnoge disertacije. Toj građi međutim valja pristupiti oprezno. Prvo, pitanje je jesu li svećenici upisivali i dozvolili da se u te matice upišu svi stanovnici mjesta: "otpadnici", lopovi, razbojnici, prostitutke, djeca rođena izvan braka, "vještice" itd. Drugo, pitanje je koliko su svećenici bili revni u vođenju tih knjiga (matica). Evo dokaza da to svećenici nisu radili marljivo. Na primjer, kada se u Hrvatskoj i Slavoniji pripremalo za popis stanovništva 1851. godine, vlasti su, prema uputama, pozvale svećenike da im u tome pomognu, da iz tih dokumenta (matica) prepišu broj stanovnika u svakom mjestu i da te podatke pošalju komisiji za provedbu tog popisa. Međutim, službene su vlasti tada iskazali silne zamjerke na račun svećenika: pokazalo se da oni vrlo neredovito vode te matice, da su im matice (napose rođenih i umrlih osoba) manjkave, da broj stanovnika prepisuju prema znatno starijim dokumentima, da su neažurni itd. Zbog tih nedostataka, tada se zaključilo da su podaci o stanovništvu, koje su sa silnim zakašnjenjem slali svećenici, neupotrebljivi.[33]

U svakom slučaju, o vjeri i vjerskoj identifikaciji stanovništva, kod svih naroda u Habsburškoj monarhiji, ima vrlo mnogo dokumenata. Te podatke sadrže sve statističke edicije od samog početka. To su veoma dragocjeni izvori. Pa ipak, tu vjersku identifikaciju

[33] O tome ima dokumenata u spisima Banskog vijeća i Banske vlade iz razdoblja od 1850. do 1854. godine u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. O tome više u knjizi o popisu stanovništva 1851. godine.

stanovništva i vjerske/konfesionalne strukture u hrvatskim pokrajinama, u komparaciji s drugim narodima u Monarhiji, iako o tome ima vrlo mnogo dokumenata, ovdje neću pokazati, jer je to preopširna tema. To ću učiniti na drugom mjestu. No, prije toga potrebno je odgovoriti na pitanje smijemo li na temelju vjere i vjerske opredijeljenosti ljudi istraživati i upoznati njihovu etničku/nacionalnu identifikaciju. Prvo, kako sam kazao, vjerska identifikacija, a time i pripadnost određenoj konfesiji, nije isto što i etnička identifikacija, pripadnost određenoj etničkoj grupi ili nacionalnoj zajednici. Pa ipak, bilo je pokušaja da se preko vjerske identifikacije promatra etnička pripadnost stanovništva.

Na primjer, M. Lorković 1939. godine, na temelju vjerske identifikacije u hrvatskim zemljama na početku 19. stoljeća, govori o nacionalnom sastavu stanovništva: "Vjerska statistika daje nam uvid u etnički sastav građanske Hrvatske onoga vremena. Katolički elemenat gotovo je bez iznimke hrvatski, osim nekog broja Nijemaca u gradovima. Kalvinsko žiteljstvo je pretežno madžarske narodnosti, dijelom još ostatak od prije turskih vremena, dijelom kasnije naseljeno. (...) Pravoslavno pučanstvo identificiramo danas sa srpskim; ono drži područja koja je zapremilo u tursko doba i pri zadnjem velikim seobama koncem XVII. vijeka. Jača njemačka i madžarska kolonizacija u hrvatske krajeve u to vrijeme još nije primjetljiva (...) Građanska Hrvatska i Slavonija početkom prošloga vijeka (19. stoljeća; op. P. K.) nastavane su dakle gotovo isključivo starosjedilačkim hrvatskim i doseljenim pravoslavnim življem. Ostale narodnosti čine jedva primjetljivu skupinu."[34]

Na temelju statističkih studija koje su nastale krajem 18. i početkom 19. stoljeća, koje, uz mnoge druge statističke podatke o narodima i zemljama u Habsburškoj monarhiji, donose i vjersku identifikaciju tog stanovništva,[35] Lorković je izradio ovu "sliku konfesija u banskoj Hrvatskoj" početkom 19. stoljeća (1802./4. i 1815. godine):

M. Lorković:
Vjerske strukture stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji početkom 19. stoljeća

Tabela br. 1

Hrvatske pokrajine	Katolici	Pravoslavni	Protestanti
Građanska Hrvatska	400.000 (98,8%)	4.800 (1,2%)	40 (0,0%)
Vojnička Hrvatska	195.300 (51,9%)	180.800 (48,1%)	5 (0,0%)
Uža Hrvatska	595.300 (76,3%)	185.600 (23.7%)	45 (0,0%
Građanska Slavonija	148.000 (51,6%)	135.000 (47,2%)	3.500 (1,2%)
Vojnička Slavonija	102.300 (55,0%)	84.300 (43,7%)	2.600 (1,3%)
Slavonija	250.300 (52,6%)	84.300 (46,0%)	6.100 (1,3%)
Hrvatska i Slavonija	845.600 (67,3%)	404.900 (32,2%)	6.145 (0,5%)

Polazeći od tih podataka o vjerskoj strukturi stanovništva iz razdoblja 1802./4. i 1815. godine,[36] koja nisu posve točna, i podataka koja je donio Elek Fényes 1842. i 1843. godine u dvije knjige[37] – podataka koja su svakako vrijedna, ali ih moramo koristiti uz veliki oprez, jer od 1805. do 1851. godine u zemljama ugarske krune nije bilo općeg popisa stanovništva, stoga ni u Hrvatskoj i Slavoniji, pa su sve studije o tome u velikoj mjeri

[34] Lorković 2005 (76-78) - pretisak izdanja iz 1939. godine.
[35] Koristi radove: Engel 1782; Demian 1804/5; Pál Magda 1832; Hietzinger 1817-23; Fényes 1842-43.
[36] Lorković 2005 (86-87); usp. Priloge, tabelu br. IV.
[37] Fényes 1842. i 1843; usp. Priloge, tabele br. I-IV.

nastale izvan modernih tokova i statističkih preciznosti – Lorković je izradio i slijedeću tabelu o "narodnostima" iz 1840. godine u županijama Hrvatske i Slavonije:[38]

M. Lorković: Narodnosti u Hrvatskoj i Slavoniji 1840. godine

Tabela br. 2

Županije i Vojna kraj.	Pučanstvo	Hrvati	Srbi	Mađari	Nijemci	Slovaci	Grci	Albanci	Židovi
Hrvatska granica	498.947	258.454	240.493	-	-	-	-	-	-
Križevačka županija	70.281	68.367	1.769	-	-	-	-	-	145
Primorska županija	42.762	40.390	-	200	2.000	-	67	-	105
Požeška županija	74.470	41.032	32.215	-	1.000	-	-	-	223
Srijemska županija	100.562	32.659	63.223	2.500	1.600	500	-	1.600	80
Slavonska granica	259.153	127.326	122.853	-	4.126	2.658	300	-	290
Varaždinska županija	131.305	130.678	153	-	-	-	-	-	474
Virovitička županija	146.048	96.730	42.495	2.451	3.500	400	-	-	472
Zagrebačka županija	282.202	279.991	978	-	1.000	-	-	-	313
UKUPNO -stanovnika	1.605.730	1.075.627	504.179	5.151	13.226	3.558	367	1.600	2.100

Prema knjigama E. Fényesa,[39] na temelju kojih je izradio gornju tabelu "narodnosti" u Hrvatskoj i Slavoniji, iako u hrvatskim pokrajinama nije bilo organizirano praćenje rasta i razvoja stanovništva, Lorković donosi i postotak tih "narodnosti", tj. postotak Hrvata, Srba i Nijemaca u Banskoj Hrvatskoj iz 1840. godine. Druge "narodnosti" ne navodi:

M. Lorković:
Postotak "narodnosti" u Hrvatskoj i Slavoniji 1840. godine

Tabela br. 3

Županije i Vojna krajina	Narodnosti u Hrvatskoj i Slavoniji		
	Hrvati	Srbi	Nijemci
Hrvatska granica	51,80	48,20	-
Križevci	97,28	2,52	-
Primorje	94,45	-	4,68
Požega	55,10	43,26	1,34
Srijem	32,48	62,87	1,59
Slavonska granica	49,13	47,41	1,59
Varaždin	99,52	0,12	-
Virovitica	66,23	29,10	2,40
Zagreb	99,19	0,35	0,35

[38] Lorković 2005 (86-87).
[39] Fényes 1842. i 1843.

Hrvatska i Slavonija	66,99	31,41	0,82

Lorković je uvjeren da "ta statistika vjeroispovijesti" daje "prilično jasan uvid i u nacionalni sastav banske Hrvatske" i početkom 19. stoljeća i 1840. godine, ali i kasnije. Po njemu, katolici su "gotovo bez iznimke Hrvati", a pravoslavci Srbi, dok su protestanti Nijemci i Mađari. Prema tome, vjerska identifikacija jednaka je nacionalnoj identifikaciji. Po tom modelu, i uvjerenju koje su zastupali mnogi, među njima i neki srpski historičari, napose kad je riječ o pravoslavcima u Hrvatskoj, na temelju vjerskih struktura stanovništva može se, kod svakog naroda, odrediti i njegove nacionalne strukture. To međutim ne stoji.

Lorkovića sam uzeo kao primjer. Takvih pokušaja ima više. No, ovdje neću ulaziti u analizu njegovih podataka o stanovništvu u Hrvatskoj, niti ću navesti druge takve primjere, jer je to vrlo opsežna tema. To ću učiniti na drugom mjestu. Moram međutim istaći da su svi takvi pokušaji, poistovjećivanja vjere i vjerske identifikacije stanovništva s njegovim nacionalnim opredjeljenjem, u osnovi pogrešni. I to iz slijedećih razloga.

Prvo, identifikacija s vjerom i Crkvom drugačija je od etničke identifikacije. Drugim riječima, vjerska identifikacija i pripadnost nekoj konfesiji nije isto što i etnička/nacionalna pripadnost. Vjera i konfesija nije područje etniciteta, iako u nekim slučajevima, kao npr. tada kod Hrvata i Srba u hrvatskim pokrajinama, ali i u nekim drugim državama kad je riječ o vjerskoj pripadnosti, može donekle pomoći u tom određenju. Pa ipak, pripadnost nekoj konfesiji, koju je stoljećima iskazivalo stanovništvo, bez obzira na njegovu masovnu neukost i nepismenost, bila je od velike pomoći statističarima. Zbog dugoga trajanja vjere i vjerskih zajednica u životu svih naroda u Habsburškoj monarhiji, i u Europi uopće, i ujedno dugotrajne vjerske pripadnosti stanovništva, koju je (pripadnost) mnogo lakše i iskazati i upoznati nego li pripadnost nekoj etničkoj i nacionalnoj zajednici, ali i zbog velikog utjecaja i goleme moći koju je Crkva imala u državi, vjerska/konfesionalna identifikacija ljudi nalazi se, kako sam kazao, u svim rubrikama statističkih edicija, na prvom mjestu. Vjera i vjerska identifikacija i pripadnost stanovništva vjerskim zajednicama, a time i utjecaj vjere i Crkve i svećenika na život stanovništva, nezaobilazna je tema kada proučavamo etničku i svaku drugu identifikaciju ljudi.[40] Ali, ponavljam, uvijek moramo imati na umu da vjerska identifikacija, tj. da vjera i konfesija, nije područje etnosa i etniciteta, dakle da vjera/konfesija nije područje ni etničkog ni nacionalnog identiteta.

Drugo, vjerska zajednica nije isto što i etnička i/ili nacionalna zajednica. Vjera i vjerska zajednica (katolička ili pravoslavna ili protestantska ili bilo koja druga vjera) može okupiti različite etničke grupe, različite jezike i kulture. Nadalje, bitna je razlika u toj samoj identifikaciji. S određenom vjerom i time vjerskom zajednicom može se identificirati, u najzabačenijoj regiji i u svakom mjestu gdje postoji Crkva i svećenik, nepismeno i posve neuko stanovništvo. Dovoljno je samo da su vjernici, da posjećuju Crkvu i da slušaju propovijedi svećenika. Ne moraju znati mnogo o toj samoj vjeri i crkvenoj organizaciji.

Međutim, sasvim je drugačije s etničkom/nacionalnom identifikacijom stanovništva, s pripadnošću ljudi etničkoj i nacionalnoj zajednici, sasvim je drugačija njihova identifikacija s nacionalnim vrijednostima: književnim jezikom, nacionalnom kulturom, nacionalnim institucijama itd. Za to je potrebno, prvo, da se te nove *cjelovite/homogene nacionalne vrijednosti* (standardni književni jezik, građanska nacionalna kultura, cjelovita politička zajednica, jedinstveno nacionalno tržište, jedinstveni komunikacijski sustav itd.) pojave u zbilji, da je vidljiv proces njihova i nastanka i razvoja, da je vidljiv njihov utjecaj na

[40] O utjecaju religije na život stanovništva usp. Chaunu (2002) te literaturu i izvore u toj knjizi.

okupljanje svih segmenata jednog naroda u nove veće/masovnije cjeline i, drugo, da se stanovništvo opismeni i obrazuje da može upoznati i pratiti taj novi nacionalni svijet i da se s njim poistovjeti. To je proces postupne transformacije tradicionalnog svijeta u kojem, ponavljam, prevladava: masovni život stanovništva na selu, njegova masovna nepismenost, podijeljenost u mnoge regije, lokalne supkulture, loša produktivnost itd. To je pojava novog nacionalnog svijeta unutar građanskog i industrijskog društva.[41] Nasuprot tome, Crkve i vjere nisu tražile, niti je to bilo nužno za njihovo trajanje, nikakvu transformaciju i promjenu života ljudi (masovne nepismenosti, loših uvjeta stanovanja i prehrane, loše ili nikakve liječničke zaštite, neproduktivnosti itd.), dapače, sasvim suprotno. O svemu tome, napose o broju vjernika i o konfesijama na hrvatskom prostoru, više na drugom mjestu. O tome ima vrlo mnogo dokumenata, napose o tim procesima i stanjima u 19. stoljeću.

2. Etnička identifikacija krajem 18. i početkom 19. stoljeća: jezična, kulturna, pokrajinska, vjerska

U Habsburškoj monarhiji, a time i kod svih naroda u toj zajedničkoj državi, ispitanici, tj. svaki čovjek napose, sami iskazuju svoje etničko (ujedno i jezično i kulturno i vjersko i socijalno i rodno i "domovinsko") porijeklo tek u popisima stanovništva 1846. i 1851. godine, ali i u drugim dokumentima i formularima koje uvodi državna administracija od 1850. godine: u školskoj statistici, tj. u školskim *maticama* i *imenicima*, koji se, kako samo upoznali, uvode u svim školama i na fakultetima, te u vojnim i putnim ispravama, osobnim dokumentima i sudskim spisima. Samo na tim dokumentima možemo pratiti nastanak i razvoj etničke i nacionalne i svake druge samo-identifikacije stanovništva.

To je identifikacija "prvoga" ili samo-identifikacija, to je unutrašnja identifikacija i/ili unutrašnje priznavanje nacionalnih vrijednosti (jezika, kulture, simbola, teritorija, političke zajednice itd.), a time i nacionalnog identiteta svakog čovjeka i naroda u cjelini. Ta samo-identifikacija (koju iskazuje većina stanovništva, a ne samo uska elita i preporoditelji) može nastati, u tijeku nastanka modernog građanskog i industrijskog društva, u procesu izgradnje tog novoga svijeta, uglavnom kod pismenog i obrazovanog stanovništva, jer je riječ o poistovjećivanju ili identifikaciji ljudi s masovnim fenomenom *jednoga*: jednog javnog komunikacijskog književnog jezika, jedne dominantne nacionalne kulture, jednog narodnog i nacionalnog imena, jednog etnonima, nove cjelovite političke zajednice, nacionalnog tržišta, novog komunikacijskog sustava itd. Nepismen čovjek, koji živi u tradicionalnom feudalnom i kasnofeudalnom društvu, unutar uskih regija i pokrajina i rascjepkanosti u svakom pogledu, unutar brojnih supkultura, ne može se poistovjetiti s tim novim masovnim pojavama, napose ako one još nisu nastale, ako su iskazane samo u maglovitim idejama i ideologijama, koje su strane nepismenom čovjeku (Korunić, 2006).

Sve to valja imati na umu kada proučavamo brojne publikacije u kojima se pokušava brojčano/statistički odrediti etnički sastav naroda u Habsburškoj monarhiji do sredine 19. stoljeća. A upoznali smo da se "narodnost", a time i etničke strukture tih naroda, ispituje tek u popisima stanovništva 1846. i 1851. godine. Pa ipak, publikacije koje su nastale prije toga, koje sadrže dragocjenu statističku građu o svim narodima u Monarhiji do 1846./51. godine, važne su i za upoznavanje identiteta stanovništva: vjerskog, etničkog, socijalnog, regionalnog, političkog, rodnog. Međutim, u tim je knjigama – koje autori pišu na temelju ograničenih statističkih podataka, na temelju popisa stanovništva koji su provedeni do

[41] Usp. o tome: Korunić (2006).

1846./51. godine i drugih publikacija iz područja jezika, kulture, privrede itd. – prije svega riječ o identitetu "drugoga" ili "drugih", o vanjskoj identifikaciji i vanjskom priznavanju etničkih ili nacionalnih vrijednosti, dakle o pokušaju autora tih knjiga da ispitaju i odrede "narodnost" (Nationalität) i etničke strukture tog stanovništva, iako u dotadašnjim popisima stanovništva to pitanje (o "narodnosti") nije bilo postavljeno. Budući da su mnogi autori primjenjivali različite metode u određenju etničkih struktura stanovništva, da su imali i različite obavijesti o tim narodima u Monarhiji, posve je jasno da su dolazili i do različitih rezultata. Pa ipak, njihovi su podaci, o brojnim povijesnim pojavama, veoma korisni.

Brojne knjige i edicije sadrže tu opsežnu statističku građu. U njima su mnogi autori raspravljali o etničkoj (i jezičnoj i kulturnoj i vjerskoj i političkoj i regionalnoj i rodnoj) identifikaciji stanovništva te nastojali brojčano odrediti "narodnosti" u Habsburškoj monarhiji. O tome, za razdoblje do 1846./1851. godine, u svojim knjigama pišu: J. Ch. Engel, J. A. Demian, J. Roher, J. G. Meusel, M. Schwartner, J. M. Liechtenstern, A. Hietzinger, R. E. Jenny, J. Csaplovics, Fr. Sartori, P. J. Šafařík, Pál Magda, S. Jowitsch, J. Springer, F. W. Schubert, E. Fényes, S. Becher, L. Heufler, J. Chowitz, Franz Petter i drugi statističari, etnografi, geografi, lingvisti i historičari.[42] Te podatke sadrže i edicije: *Tafeln zur Statistik*, Wien, od 1828. godine, sadrži dragocjene podatke o svim aspektima života stanovništva u Monarhiji; *Allgemeine Geographische Ephemeriden*, Weimar, izlazi svake godine od 1798. godine dalje; *Kirchliche geographie und Statistik*, Tübigen, izlazi od 1804. dalje, te brojni suvremeni rječnici i enciklopedije u kojima se nalaze važni podaci o tome.

Naveo sam samo najvažnije autore i edicije. Sve te knjige i brojne druge edicije o statistici (ali i o identifikaciji) naroda u Habsburškoj monarhiji, iz razdoblja do 1846./51. godine, danas su lako dostupne. Većina se njih nalazi i na Internetu (*Google Books Search*). To je golema povijesna građa. Važna je i za povijest svih hrvatskih pokrajina. Te knjige, pisane iz različitih područja, na temelju različite građe i s različitim metodama, pružaju izvanredne obavijesti o poimanja etničke i vjerske i jezične i kulturne i političke i državne i rodne identifikacije stanovništva u Habsburškoj monarhiji, svih naroda u toj državi. Budući da je to vrlo opsežna građa, ovdje ću donijeti samo ključne podatke o etničkoj identifikaciji i metodama koje sadrže te knjige i edicije. Na drugom mjestu o tome mnogo više.

U brojnim tim knjigama i edicijama, koje se objavljuju od osamdesetih godina 18. stoljeća do sredine 19. stoljeća, redovito nalazimo na određenu razinu vanjske identifikacije stanovništva. Metode i sadržaj i razina te identifikacije neprekidno se mijenja. S vremenom se, kako ćemo upoznati, ta metoda i sadržaj (što i kako ispitivati) usavršava, napose od sredine 19. stoljeća od kada se organiziraju Internacionalni statistički kongresi, koji su se više puta održavali i u Monarhiji, na kojima se prihvaćaju zajedničke formulare i metode. Iz svih tih knjiga i brojnih studija o tome, lako možemo pratiti, uz druga područja iz te bogate historijske statistike, i sadržaj i metode mnogostruke identifikacije stanovništva.

Pritom je važno imati na umu slijedeće: prvo, da autori tih knjiga iskazuju svoje viđenje etničke i svake druge identifikacije stanovništva, a to je, kako smo vidjeli, identitet "drugoga" ili "drugih" to je tzv. vanjska identifikacija; drugo, da podaci koje oni donose ovisi o građi koju posjeduju, ali i obavijestima o identitetu "prvoga", o razini samo-identifikacije stanovništva u raznim krajevima i regijama i pokrajinama, u različitim

[42] Usp. **Izvore i literaturu** na kraju teksta: Engel (1798); Demian (1804, 1805, 1806, 1807. i 1810); Roher (1804. i 1827); J. G. Meusel (1804. i 1817); Schwartner (1811); Liechtenstern (1809, 1812, 1817. i 1820); Hietzinger (1817. i 1821); Jenny (1822); Csaplovics (1829); Sartori (1830); Šafařík (1826, 1842. i 1845); Pál Magda (1832); Jowitsch (1835); Springer (1840); Schubert (1842); Fényes (1842. i 1843); Becher (1846); Heufler (1854-56); Chowitz (1851); Franz Petter (1857).

razdobljima, da prema tome ovisi o njihovim obavijestima o svemu tome, obavijestima o tzv. unutrašnjoj identifikaciji nekog naroda; treće, da su podaci koje donose (o unutrašnjoj identifikaciji stanovništva) sjajna svjedočanstva o postojećem stanju samo-identifikacije kod tog stanovništva, kod pojedinih naroda, jer ti autori iznose te podatke o identifikaciji na temelju brojnih radova, iz različitih područja: jezika, književnosti, kulture, povijesti itd. Drugim riječima, kada govore o tim etničkim identitetima (jezika, kulture, vjere, političke zajednice itd.) to je u svakom pogledu ujedno i vanjsko priznavanje tih vrijednosti.

U tom smislu, na temelju tih knjiga o statistici, možemo pratiti nekoliko procesa: 1) interes i zanimanje i autora tih knjiga i službene statistike (i kao znanosti i kao državnih institucija) za mnogostruku identifikaciju stanovništva svih tih naroda; 2) proces pojave i razvoja i razinu samo-identifikacije stanovništva na "terenu", kod svakog naroda napose, u različitim razdobljima i na različitim prostorima, unutar različitih kultura i društava; 3) proces razvoja statističke znanosti (njezine metode, postupke i organizaciju) u tom praćenju identifikacije stanovništva. Zato su te knjige i edicije izuzetno dragocjen povijesni izvor.

U tom smislu, kad je riječ o povijesnim pojavama i područjima, ako ih promatramo kroz prizmu njihovih sistemskih razlika, s kojima se stanovništvo identificira, a tada je riječ, kako smo vidjeli, o identitetu "prvoga" ili o unutrašnjoj identifikaciji jednog naroda, ili s kojima netko drugi (autori tih knjiga i službena statistika u svojim brojnim edicijama) stanovništvo tih naroda identificira, a tada govorimo o vanjskoj identifikaciji ili o identitetu "drugoga", u tim brojnim statističkim knjigama i edicijama nalazimo mnoge obavijesti i dragocjena svjedočanstva o postojanju tih povijesnih pojava i organizacija. Tada govorimo o procesu njihova vanjskog priznavanja, o njihovom trajnom identitetu. To su slijedeće povijesne pojave, i obavijesti o njima, o kojima govore te statističke knjige i edicije:

1. ***vjera*** *- obavijesti o religijama i o vjerskoj pripadnosti stanovništva:*
   a) obavijesti o organizaciji vjerskih/konfesionalnih zajednica i njihovih Crkava,
   b) o svećenicima i broju vjernika, o vjerskim školama, učilištima i fakultetima,
   c) o imovinskom stanju pojedinih Crkava i o njihovom položaju i moći u državi;
   d) to je trajna i najjasnija i neupitna identifikacija stanovništva;
2. ***jezik*** *- obavijesti o pripadnost stanovništva jezičnim zajednicama:*
   a) obavijesti o "narodnim" jezicima i pripadnosti ljudi jezičnim zajednicama;
   b) jezik ("narodni jezik", književni jezik, jezik nastave i materinski jezik) i jezična zajednica od 1846. godine dalje postaju najvažnije oznake (kao objektivne pojave) za etničku/nacionalnu identifikaciju stanovništva svih naroda u Monarhiji: od tada se, u svim službenim/javnim dokumentima i formularima koje propisuje austrijsko ministarstvo, jezik i nacionalnost izjednačuju: *Sprache und Nationalität*;
   c) od tada, od 1846./51. godine dalje, u tim knjigama nalazimo, s vremenom sve više, dosta obavijesti o "narodnim" jezicima i o pripadnosti ljudi jezičnim zajednicama;
   d) ali je problem identifikacije tog "narodnog" književnog jezika, kod svakog naroda napose, na jednoj i, na drugoj strani, poistovjećivanja ljudi s tim jezikom, izuzetno kompleksan, kako zbog tek početka razvoja standardnog književnog jezika kod pojedinih naroda, tako i zbog teškoća da se s tim književnim jezikom poistovjeti nepismeno stanovništvo koje govori regionalnim neknjiževnim jezicima;
3. ***kultura*** *- obavijesti o pripadnost ljudi regionalnoj ili nacionalnoj kulturi:*
   a) obavijesti o postojanju više regionalnih supkultura i identifikaciji s njima,
   b) te o nastanku građanske nacionalne kulture koja obuhvaća sve segmente naroda;
4. ***obrazovanje*** *- obavijesti o pripadnosti ljudi različitom stupnju obrazovanja:*
   a) obavijesti o stupnju obrazovanja stanovništva kod pojedinih naroda;

b) do sredine 19. stoljeća, većina stanovništva (preko 96%) je nepismena;

5. ***domovina*** - *obavijesti o pripadnosti stanovništva domovini u kojoj živi:*
   a) obavijesti o shvaćanju pojma "domovine" kao države, pokrajine ili regije,
   b) o identifikaciji s "domovinom" kao užom regijom, pokrajinom, gradom, državom;
6. ***rodne strukture*** - *pripadnost muškoj ili ženskoj populaciji:*
   a) obavijesti o broju muškaraca i žena u populaciji stanovništva;
   b) taj je podatak stalno prisutan u svim izvještajima o stanovništvu;
7. ***socijalni položaj ljudi*** - *pripadnost ljudi pojedinim socijalnim strukturama:*
   a) obavijesti o pripadnosti stanovništva različitim socijalnim strukturama,
   b) različitim zvanjima i zanimanjima stanovništva kod svakog naroda napose;
8. ***odnos grad/selo*** - *pripadnost stanovništva selu ili gradu*:
   a) obavijesti o broju gradova i sela, o stanovništvu u gradovima i na selu;
   b) do kraja 19. stoljeća, većina stanovnika živi na selu, u vrlo lošim uvjetima;
9. ***vojno i civilno stanovništvo*** - *o broju i statusu vojnika*;
   a) obavijesti o broju i položaju civilnog stanovništva,
   b) te o broju i položaju i statusu vojnog stanovništva
10. ***etničke grupe i etničke/nacionalne zajednice:***
   a) obavijesti o jezičnoj i kulturnoj i etničkoj raznolikosti kod nekog naroda,
   b) obavijesti o postojanju etničkih grupa, etničkih i nacionalnih zajednica.

Sve su te povijesne pojave važne za identifikaciju jednog naroda, pa tako i hrvatskog. Sve su te povijesne pojave prolazile dugi proces unutrašnjeg priznavanja, a to je proces samo-identifikacije stanovništva, i vanjskog priznavanja, a to je, vidjeli smo, identitet drugoga. To je vrlo dugi proces pojave i razvoja tih pojava, ali i njihovih stalnih promjena. Međutim, od 1846./1851. godine etničku/nacionalnu identifikaciju (Nationalität) određivale su, u svim statističkim edicijama i državnim dokumentima (koji su se odnosili na upravu, sudstvo, školstvo, vojsku i lične dokumente) ovih pet vrijednosti: jezik, obrazovanje, kultura, podrijetlo, običaji i vjera (Sprache, Bildung, Abstammung, Sitten und Religion).[43]

Uvijek je međutim književni i jedan javni komunikacijski jezik svakog naroda bio glavna vrijednost u njihovoj etničkoj/nacionalnoj identifikaciji. Taj su standardni književni jezik, u različitim razdobljima, različito imenovali. Na ovom mjestu, potrebno je, za naše razmatranje jezika i njegova identiteta, a onda i etničke/nacionalne identifikacije, unijeti ukratko dva dodatna objašnjenja. O tome više na stranicama najavljene knjige.

Prvo, valja objasniti proces unutrašnjeg priznavanja i jezika i njegova identiteta i jezične zajednice jednog naroda. Da bi se postiglo unutrašnje priznavanje jezika kod nekog naroda, a time i priznavanje njegova identiteta, da bi svi segmenti jednog naroda (umjesto mnogih narječja) prihvatili jedan književni jezik, nužno je da taj jezik postigle standardne osnovice: nužno je da neka grupa/elita kod tog naroda izabere jedno narječje, koje ima najdužu tradiciju, ali koje će prihvatiti svi dijelovi i sve pokrajine tog naroda, da napiše i objavi modernu gramatiku i pravopis i rječnik, dakako na temeljima suvremenih filoloških i lingvističkih dostignuće i da zatim taj jezik uvede u javni komunikacijski sustav - u novinstvo, školstvo i uopće javnu komunikaciju, da na tom jeziku počne pisati književna i znanstvena djela.[44] To je tek prvi korak izgradnje nove jezične zajednice. Taj je kulturni projekt najčešće vezan uz politički program o ujedinjenju svih pokrajina tog naroda u veću

[43] Usp. o tome: Kolb 1862 (140-41); Czoernig 1857, sv. I.
[44] Usp. o tome: Škiljan (2002) i literaturu o jeziku i jezičnoj zajednici u toj knjizi.

cjelovitu političku zajednicu, ali i ekonomsku. A zatim, s gledišta unutrašnjeg priznavanja i funkcionalnosti tog jednog/jedinstvenog književnog jezika, slijedi još teži i duži put: nakon toga, nakon što se pojave te moderne standardne osnovice (gramatika, pravopis i moderni rječnik te književna i znanstvena djela napisana na njemu), taj jezik valja širiti teritorijalno i horizontalno (od centra prema periferiji i iz urbane sredine na ruralno područje, a time u sve pokrajine i sve regije tog naroda) i vertikalno, tj. osim uske grupe i elite valja da ga prihvati većina tog naroda, da ga prihvati cjelokupna javnost. Tek tada može uslijediti unutrašnje priznavanje i unutrašnja identifikacija jedinstvenog novog književnog jezika. To je dugi proces unutrašnjeg priznavanja nacionalnog jezika i jezične zajednice. To je dakako identitet prvoga ili dugi proces samo-identifikacije jednog naroda.

Drugo, tek tada, tek kada su vidljivi ti tzv. unutrašnji procesi priznavanja identiteta, može uslijediti vanjsko priznavanje (od drugih: pojedinaca, raznih grupa i država) jednog književnog jezika i jedne jezične zajednice jednog naroda. Kada su vidljivi ti vanjski znaci standardnih osnovica kod nekog naroda: pojava moderne gramatike i novog pravopisa i modernih rječnika, kada se na tom novom književnom jeziku pojave književna i znanstvena djela, kada se uvede u javnu upotrebu, napose u školstvo i opće obrazovanje, kada sve to bude prepoznatljivo i vidljivo, tek tada taj jezik (i sva njegova vanjska obilježja) može biti uvažen i uvršten u popis nacionalnih jezika. To je vanjsko priznavanje nacionalnog jezika i nacionalne kulture jednog naroda, a time i njihovih identiteta. To je bilo izuzetno važno jer se jezik, kako je rečeno, izjednačava s nacionalnošću: Sprache und Nationalität.

Sve je to vidljivo u popisima stanovništva i ujedno u mnogim statističkim edicijama. Vidljivo je uz uvjet da pratimo dugi proces tog razvoja: pojave književnog jezika i njegova priznavanja. Već tzv. Jozefinski popis stanovništva iz 1785. i 1787. godine, tj. knjige koje sadrže tu historijsku statistiku, donose brojne obavijesti o životu naroda u Habsburškoj monarhiji, pa tako i o demografiji, ali i obavijesti o etničkim strukturama stanovništva.

Prvi koji o tome nešto više govore su J. Ch. Engel, J. A. Demian, J. Rohrer, J. M. Liechtenstern, M. Schwartner, J. G. Meusel, A. Hietzinger i drugi autori početkom 19. stoljeća u svojim knjigama.[45] Budući da je to vrlo opsežna tema i da te knjige pružaju obilje podataka o tome, upoznajmo ovdje ukratko njihovo shvaćanje etničke identifikacije.

U **Habsburškoj monarhiji** (Oesterreichische Monarchie) krajem 18. i početkom 19. stoljeća, prema njima, postoje deset "glavnih nacija" koje imenuju ovim pojmovima: Hauptnationen, Nationen, Völker, Völkerschaften, Volksstamme, Stamme, Völkerklassen (nacija, narod, pleme i narod-pleme). Te nazive ne upotrebljavaju dosljedno. Ne možemo ih usporediti s današnjim značenjem tih pojmova. To su ovih deset "glavnih nacija":

1. *Deutsche*, Teutsche (Nijemci) - kao većinski narod žive u austrijskim zemljama, u češkim gradovima i, kao manjina, u svim drugim pokrajinama Habsburške monarhije; sve zajedno, u čitavoj Monarhiji, prema tim knjigama, Nijemaca ima 6.320.000;
2. *Wenden oder Slaven* (Slaveni) - ima više "plemena " (Stämmen) koji govore različite "dijalekte"; žive u Češkoj, Moravskoj, Kranjskoj, Hrvatskoj, Slavoniji, Ugarskoj i Galiciji; Slavena ima preko 12.000.000; ne navode koliko ima svako to "pleme";
3. *Madscharen oder National-Ungern* (Mađari) - žive u Ugarskoj i Erdelju i, na tom području još: Szekler, Cumanen i Jazygen; ima ih 3.340.000;
4. *Wlachen oder Walachen* (Vlasi, a riječ je o Rumunjima) - žive u Erdelju, Ugarskoj, Slavoniji, Bukovini i istočnoj Češkoj; ima ih preko 1.800.000;

---

[45] Usp. njihovu bibliografiju na kraju teksta: Izvori i literatura.

5. *Illyrier* (Iliri: Srbi, Uskoci, Morlaci) - žive u Ugarskoj, Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Vojnoj krajini; ne navode njihov broj stanovnika;
6. *Italiener* (Talijani) - žive Lombardiji i Veneciji; ima ih preko 4.000.000;
7. *Juden* (Židovi) - žive gotovo u svim pokrajinama; ima ih oko 383.000;
8. *Klementiner oder Arnauten*; žive u Slavoniji; ne navode njihov broj;
9. *Neu-Griechen, Zinzaren, Armenie* - ima ih oko 60.000;
10. *Zigeuner* (Cigani) - ima ih oko 150.000.[46]

Kako vidimo, krajem 18. i početkom 19. stoljeća u tim knjigama nalazimo na pokušaj da njihovi autori odrede etnički sastav u Monarhiji i broj stanovništva pojedinih naroda u njoj. Međutim, to još uvijek nisu posve pouzdani podaci. Njihove procjene često nisu usklađene. Uza sve to, to su jedini podaci koje imamo o tome i zato ih moramo upoznati kada o tome raspravljamo. Prema njima, Habsburška monarhija je podijeljena u historijske pokrajine, na prostoru blizu 12 tisuća kvadratnih milja. Krajem 18. i početkom 19. stoljeća u Monarhiji živi 24.680.749 stanovnika i deset (10) "nacija" ili "glavnih nacija". To stanovništvo živi u 92.389 naselja: 877 gradova, 2.058 trgovišta i 73.353 sela.[47]

U **Ugarskoj** (Königreich Ungarn) krajem 18. stoljeća postoje slijedeće četiri "glavne nacije" (Hauptnationen) ili "naroda/plemena" (Volksstamme) ili "narodi" (Völkerschaften):

1. *Ugarn* (Ugri, Mađari) - ima ih 3.340.000;
2. *Slaven* (Slaveni): Slovaci (Slovaken), Rusini (Ruthenier oder Russniaker), Hrvati (Kroaten), Slovenci (Wenden), Srbi (Illyrien, Servier); svih zajedno ima 1.500.000;
3. Deutsche (Nijemci) - ima ih oko 60.000;
4. *Rumunji* (Walachen) - ne navode koliko ih živi u Ugarskoj.
5. Osim te četiri "glavne nacije" ili četiri naroda/plemena (Volksstammen), u Ugarskoj postoje i drugi narodi (Völker), a to su: Makedonci (Macedonier), Armenci (Armenier), Židovi (Juden) i Cigani (Zigeuner).[48]

U **Erdelju** (Siebenbürgen) u isto vrijeme, krajem 18. stoljeća, postoje ovi "narodi" (Völkerschaften) ili "nacije" (Nationen): Ungern (Mađari), Szekler (Sekleri), Sachsen oder Deutsche (Sasi-Nijemci), Wallachen (Rumunji), Bulgaren (Bugari), Armenien (Armenci), Griechen (Grci), Serben (Srbi), Böhmen (Česi), Polen (Poljaci), Jude (Židovi) i Zigeuner (Cigani). Navode broj stanovništva u Erdelju, ali ne broj pojedinih tih "naroda".[49]

Hrvatska (Königreich Kroatien) 1787. godine ima 368.926 stanovnika, a ***Slavonija*** (Königreich Slavonien) 1787. godine ima 269.026 stanovnika. Ukupno hrvatska i Slavonija ima 634.679 stanovnika. Hrvatska i Slavonija zajedno imaju 8 kraljevskih slobodnih gradova, 35 trgovišta i 1751 selo. Gradovi imaju od 2 do 5 tisuća stanovnika. Cjelokupno gradsko stanovništvo broji oko 28 tisuća stanovnika. Većina dakle stanovništva živi na selu. Demian i drugi spomenuti autori donose broj stanovnika u svim hrvatskim pokrajinama i promjenu stanovništva do početka 19. stoljeća. Kako ovdje nije riječ o demografiji, neću navesti brojčani sastav tog stanovništva, od županije do županije, od pokrajine do pokrajine, napose broj stanovnika u Vojnoj krajini. To ću uraditi na drugom mjestu. Upoznajmo njihovo shvaćanje etničkih identiteta tog stanovništva.[50]

---

[46] Meusel (1804. i 1817); Demian (1804, 1805, 1806, 1807).
[47] Usp. Prilozi, tabele br. I-IV: Stanovništvo u Habsburškoj monarhiji krajem 18. i početkom 19. stoljeća.
[48] Demian (1806, 75-80)
[49] Demian (1804, II, 40-50)
[50] Meusel (1804, 104-107); Demian (1806, 53-59); Usp. Prilozi, tabele br. I-IV.

Spomenuti autori ne navode detaljno broj stanovnika prema vjeri, tj. njihovu vjersku opredijeljenost.[51] Temeljito govore o crkvenim organizacijama i raznim konfesijama. No, kada govore o etničkom sastavu stanovništva, sve do tridesetih godina 19. stoljeća, svi ti autori uglavnom ponavljaju isti model, iako se u nekim detaljima razlikuju.

U **Hrvatskoj** (Königreich Kroatien), prema Demianu, krajem 18. i početkom 19. stoljeća žive ove "nacije" ("Nationen"): 1) Chrobaten, Kroaten - Hrvati; 2) Raissische Kolonisten, koji su došli iz "turskih provincija", očito misli na Srbe; 3) Böhmen - Česi; 4) Krainer - Kranjci; 5) Deutsche - Nijemci; 6) Italiener - Talijani; 7) Juden - Židovi.[52]

U **Slavoniji** (Königreich Slavonien), prema Demianu, krajem 18. i početkom 19. stoljeća žive ove "nacije" ("Nationen"): 1) Slavonier oder Slavinen - Slavonci; 2) Illyrier, Servien und Albanien - Iliri: Srbi i Albanci; 3) Deutsche Colonisten - Nijemci kolonisti; 4) Ungern - Mađari; 5) Slovaken - Slovaci; 6) Juden - Židovi; 7) Zigeuner - Cigani.[53]

Spomenuti autori (i Demian i Meusel i Rohrer i Liechtenstern i Schwartner i Hitzinger i mnogi drugi) - sve do tridesetih godina 19. stoljeća, do pojave radova lingvista, koji su u svemu tome unijeli više jasnoće, napose kad je riječ o književnom jeziku i o međuodnosu tog javnog/književnog jezika i moderne nacije, tj. o etničkom određenju stanovništva prema književnom jeziku - imaju uglavnom slična gledišta o etničkom sastavu stanovništva:

Prvo, *o pojmu naroda i nacije*. Oni koriste ove pojmove i nazive: Volk, Völker (narod, puk); Volksstamm, Volksstämme (narod/pleme); Stamm i Haupt-Stämme (pleme, glavno pleme) Völkerschaft (narod, pleme); Nation, Nationen (narod, nacija); Hauptnation (glavna nacija); Nationalität (narodnost) itd. Sve te pojmove koriste na različitim razinama i na različite načine, posve nedosljedno. Te pojmove, o plemenu i narodu i naciji, koji oni koriste, ne možemo usporediti s njihovim suvremenim značenjem. Vidjeli smo da, prema Demianu, u Ugarskoj postoje četiri "glavne nacije", među kojima je jedna od njih slavenska nacija (Slaveni) unutar koje postoje pet slavenskih "naroda" (Slovaci, Rusini, Hrvati, Slovenci i Srbi) koje, na drugom mjestu, u istoj knjizi, naziva "nacijama". Ne treba se tome čuditi, jer u to vrijeme moderne nacije još nisu izgrađene: one tek nastaju.

Drugo, *identifikacija stanovništva prema pokrajinama i teritoriju.* Svi ti autori uočavaju višejezični i višekulturni a time i višeetnički sastav stanovništva u Habsburškoj monarhiji uopće, pa, kako vidimo, i u hrvatskim pokrajinama. Međutim, to su tek počeci etničke i svake druge identifikacije i mnogo toga još nije jasno. Ali je, unatoč tome, njihovo svjedočanstvo o svemu tome izuzetno dragocjeno. Etničko (i jezično i kulturno i političko) porijeklo stanovništva oni najčešće, ili gotovo u pravilu, poistovjećuju s pokrajinom u kojoj to stanovništvo živi. Tako da, na primjer, u Hrvatskoj (kao pokrajini) uglavnom žive Hrvati i mali broj drugih "naroda" koji su se nedavno doselili iz drugih pokrajina, dok u Slavoniji žive Slavonci i mali broj onih koji su se doselili iz drugih pokrajina ili država. Zato, na primjer, u Vojnoj krajini sve one koji su se doselili iz Hrvatske, bili to Srbi pravoslavci ili bilo koji drugi, svi su oni Hrvati. Prema tim autorima, u Kranjskoj žive Kranjci, u Štajerskoj Štajerci, u Dalmaciji Dalmatinci, u Ugarskoj Ugri itd. To nije ništa posebno, to je tada pravilo. Zapamtimo to: takvu će identifikaciju (pokrajinsku) iskazivati i naši Ilirci.[54]

---

[51] Usp. Prilozi, tabela br. IV.

[52] Demian (1806, 53-59)

[53] Demian (1805, 441-452)

[54] Ovo je, kako je rečeno, prvi dio ove opsežne rasprave. U drugom dijelu opširnije raspravljam o etničkoj identifikaciji i etničkim identitetima u brojnim i različitim izvorima do sredine 19. stoljeća. Kako sam kazao, o tome ima vrlo mnogo dokumenata. O svemu tome, za čitavo 19. stoljeće, ponavljam, pripremam knjigu.

Prilozi: Tabele

Stanovništvo Habsburške monarhije krajem 18. i početkom 19. stoljeća[55]

Tabela br. I.

Pokrajine Länder und Königreich	Godina popisa stanovn.	Milje^2	Broj stanovnika
Länder die in Deutschland liegen - pokrajine HM koje tvore dio Njemačke konfederacije			
Oesterreich unter der Enns	1800.	354	1.038.316
Oesterreich ob der Enns	1800.	232	626.738
Steirmark	1801.	411	812.464
Kärnthen	1801.	200	285.533
Krain - s dijelom Istre	1801.	233	409.054
Görz, Gradiska, Aquileja	1801.	67	119.057
Stadt Trst	1802.	3	27.374
Tyrol, Trident, Salzburg	1786.	519	681.573
Böhmen	1801.	951	3.013.614
Mähren und Schlesien	1801.	551	1.634.668
Länder die auser Deutschland liegen - pokrajine izvan Njemačke konfederacije			
Ungern	1787.	3.610	6.458.909
Kroatien	1787.	160	368.926
Slavonien	1787.	158	269.026
Siebenbürgen (Erdelj)	1786.	880	1.443.371
Galizien und Bukowine	1801.	2.510	4.921.845
Militargränze - Vojna krajina			
a) Karlstädter Generalat	1794.	126	171.674
b) Warasdiner Generalat	1799.	55	103.247
c) Banalgränze	1799.	33	83.605
d) Slavonischer Distrikt	1799.	118	172.098
e) Banatische Gränze	1799.	114	129.216
f) Siebenbürg Distrikt	1799.	-	126.771
Venetianische Länder -			
a) Oberitalien	1771.	310	1.384.000
b) Istrien	1771.	52	69.870
c) Dalmatien mit Inseln	1771.	317	329.800
UKUPNO		11.964	24.680.749

Stanovništvo Habsburške monarhije 1813./1815. godine[56]

Tabela br. II.

[55] Izvori: Engel (1798); Meusel (1804, 104-107); Demian (1804, 1805, 1806, 1807. i 1810); Liechtenstern (1812. i 1817); Springer (1840); Vrbanić (2005, 227-70). Broj stanovnika se od autora do autora razlikuje. Te razlike nisu velike. Zato u ovoj studije ne ulazim u sve te detalje. To ću učiniti na drugom mjestu.

Pokrajine Länder und Königreich	**Godina**	**Milje^2**	**Broj stanovnika**
Länder, die in Teutschland liegen - pokrajine unutar Njemačke konfederacije			
Oesterreich unter der Enns	1813./14.	364	1.048.000
Oesterreich ob der Enns	1813./14.	208	628.000
Steirmark	1813./14.	399	799.100
Kärnthen	1813./14.	190	278.000
Krain - i Idria	1813./14.	196	377.000
Küstenland	1813./14.	139	331.000
Salzburg	1813./14.	170	192.000
Tyrol und Vorarlberg	1813./14.	514	692.000
Böhmen	1813./14.	951	3.203.000
Mähren und Schlesien	1813./14.	551	1.708.000
Länder, die auser Teutschland liegen - pokrajine izvan Njemačke konfederacije			
Königreich Ungern - zajedno s a) Königreich Kroatien b) Königreich Slavonien	1813./14.	4.112	7.900.000
Napose: Hrvatska i Slavonija	1805.	346	656.519
Siebenbürgen -zajedno s dijelom Vojne krajine	1813./14.	1.016	1.660.000
Königreich Dalmatien - und Distrikt. Ragusa und Cattaro	1813./14.	304	315.000
Lombardisch-Venetianische Königreich	1813./14.	830	4.290.000
Königreich Galizien	1813./14.	1.514	3.645.000
Militargränze - Vojna krajina			
a) in Kroatien: -Generl. Karlstadt u. Warasdin -die Gränze des Banats	1815.	231 47	301.196 96.281
b) Gränzprovinzen v.Slavonien	1815.	135	230.000
c) Generalat Ungarische Banats	1815.	145	171.000
d) Militargränze v. Siebenbürgen	1815.	-	137.000
UKUPNO		12.054	28.091.577

[56] Izvori: Meusel (1817, 85-94); Andre (1823, 83-122); Csaplovics (1829); Rocher (1827); Pál Magda (1832); Becher (1846); Fényes (1842); Schubert (1842); Vrbanić (2005, 227-70).

Stanovništvo Habsburške monarhije 1820.–1840. godine[57]

Tabela br. III.

Pokrajine Länder und Königreich	Milje^2	Broj stanovnika 1820.–1840. godine		
		1820.	**1830.**	**1840.**
Oesterreich unter der Enns	1834.: **360**	1.136.606	1.291.858	1.375.400
Oesterreich ob der Enns und Salzburg	1834.: **349**	785.669	824.189	844.916
Steirmark	1834.: **408**	778.213	885.948	956.863
Kärnthen und Krain	1834.: **371**	659.739	723.649	749.284
Küstenland (Primorska)	1834.: **145**	366.923	424.071	474.780
Tyrol	1834.: **517**	737.567	797.405	830.948
Böhmen (Češka)	1834.: **952**	3.352.118	3.828.749	4.112.085
Mähren und Schlesien (Moravska i Šlezija)	1834.: **483**	1.792.291	2.046.794	2.127.279
Galizien	1834.: **1.579**	3.866.568	4.426.880	4.718.991
Dalmatien	1834.: **238**	299.970	338.599	384.572
Lombardie	1834.: **395**	2.187.492	2.380.637	2.516.420
Venedig	1834.: **430**	1.865.032	2.028.106	2.137.608
Ungarn - zajedno s Kroatien u. Slavonien	1834.: **4.192**	10.029.177	11.117.125	12.039.400
Napose: Građanska Hrvatska i Slavonija[58]	1816.: **281** 1851.: **335**	856.080	905.969	954.969
Siebenbürgen (Erdelj)	1834.: **1.008**	1.648.883	1.896.908	2.069.600
Militärgränze (ukupno)	1834.: **715**	927.472	1.071.551	1.147.283
Napose: Hrvatsko-slavonska Krajina	1816.: **439** 1851.: **379**	618.273	-	758.100
UKUPNO:		30.433.724	34.082.469	36.485.429

[57] **Izvori**: *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarhie*, od 1828. do 1840. Edicija izlazi svake godine. Svake godine izdaju nove podatke o svim područjima života naroda i države. Podaci se šalju iz svih pokrajina, ali ne i iz Hrvatske i Slavonije. **Drugi izvori**: Meusel (1817, 85-94); Andre (1823, 83-122); Csaplovics (1829, 201-211); Rocher (1827, 248-369); Sartori (1830, 1-11) Pál Magda (1832, 71-81, 489-96); Becher (1846, 23-103); Fényes (184243-120); Schubert (1842, 28-29, 88-101); Šafařík (1826, 19-28); Vrbanić (2005, 227-70). Kod nekih autora postoje razlike u broju stanovništva. Najpouzdaniji je izvor *Tafeln zur Statistik*. Broj stanovnika mora odgovarati površini/teritoriju (miljama^2) koji je postojao u vrijeme popisa stanovništva.

[58] Prema Csaplovicsu (1829, 211), Hrvatska i Slavonija te Banska granica 1822. ima **863.667** stanovnika.

Religije i vjerska pripadnost stanovništva u Habsburškoj monarhiji 1828. godine[59]

Tabela br. IV.

Pokrajine Länder	**Rimokatolici Katoliken**	**Grkokatolici Unirte Griechen**	**Pravoslavni Griechen**	**Protestanti Evangelische** Augsb. vjer.	**Protestanti Preformirte** Helvet. vjer.	**Židovi Juden**	**Ukupno**
Oesterreich unter der Enns / **Oesterreich ob der Enns**	**1.990.177**	**-**	**340**	**31.137**	**1.703**	**1.680**	**2.025.037**
Staeirmark	**836.066**	**-**	**-**	**4.320**	**-**	**-**	**840.386**
Kärnten und Krain	**702.356**	**-**	**-**	**17.504**	**-**	**-**	**719.860**
Küstenland	**414.385**	**-**	**2.409**	**700**	**-**	**3.009**	**420.503**
Tyrol	**782.534**	**-**	**-**	**-**	**-**	**931**	**783.465**
Böhmen	**3.660.616**	**-**	**-**	**13.000**	**45.000**	**64.689**	**3.783.305**
Mähren und Schlesien	**1.876.079**	**-**	**-**	**59.985**	**44.989**	**30.426**	**2.011.479**
Galizien	**2.005.773**	**1.967.265**	**193.575**	**16.949**	**2.748**	**249.125**	**4.435.435**
Dalmatien	**272.389**	**-**	**68.424**	**-**	**-**	**508**	**341.321**
Lombardie	**2.350.202**	**-**	**-**	**68**	**102**	**2.974**	**2.353.346**
Venedig	**2.005.069**	**-**	**1.246**	**107**	**-**	**4.110**	**2.010.532**
Ungarn (Ugarska zajedo s Hrvatskom i Slavonijom)	**6.727.935**	**-**	**1.654.050**	**810.164**	**1.479.507**	**220.835**	**10.892.491**
Siebenbürgen (Erdelj)	**181.664**	**506.898**	**618.236**	**201.460**	**310.390**	**3.333**	**1.860.401**
Militar-Gränze	**434.344**	**53.073**	**42.659**	**543.154**	**-**	**450**	**1.073.680**
UKUPNO	**24.239.589**	**2.527.236**	**2.580.939**	**1.698.548**	**1.884.439**	**582.070**	**33.551.241**

59 Izvor: **Tafeln zur Statistik** 1828.

IZVORI I LITERATURA

Andre (1823) Ch. C. *Neueste Zahlenstatistik der europäischen und auser europäischen Staaten*, Stuttgart
Battisa (1846) L. *Die österreichische Volksschule*, Wien
Becher (1841) S. *Statistische Uebersicht des Handels der österreichischen Monarchie, vom Jahre 1828 bis zum Jahre 1838,* Wien
Becher (1846) S. *Die Bevölkerungs-verhältnisse der österreichischen Monarchie, vom Jahre 1819 bis zum Jahre 1843*, Wien
Bisinger (1806-1808) J. C. *General-Statistik des österreichischen Kaiserthumes, sv. I-II,* Wien
Blažević (2008) Z. *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb
Chaunu (2002) P. *Vrijeme reformi: religijska historija i civilizacijski sistem*, Zagreb
Chowitz (1851) J. *Handbuch zur Kenntniss Ungarns: Siebenbürgens, der serbischen Woiwodschaft des Temescher Banates, Slavoniens, Croaties, der Militairgranze, und des ungarischen Litorales*, Stuttgart
Cipek (2001) T. *Ideja hrvatske države u političkoj misli S. Radića*, Zagreb
Cobden (1850) R. *Ungarn: Land und Volk,* Leipzig
Csaplovics (1819) J. *Slavonien und zum Theil Croatien,* sv. I-II, Pest
Csaplovics (1821) J. *Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn, sv. I-II,* Wien
Csaplovics (1829a) J. *Croaten und Wenden in Ungarn. Ethnographisch geschildert*, Pressburg
Csaplovics (1829-b) J. *Gemälde von Ungarn,* sv. I-II, Pest
Czoernig (1861) K. *Statistisches Handbüchlein für die oesterreichische Monarchie*, Direction der administrativen Statistik, Wien
Czoernig (1855-57) K. *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie*, Wien, sv. II-III 1855. te sv. I. i ponovo sv. II-III. 1857.
Czoernig (1857) K. *Bericht des Kais. kön. Section-Chefs und Directores der administrativen Statistik. Internationalnen Statistischen Congress*, Wien
Die Volksschule in Oesterreich, Wien 1864.
Demian (1797) J. A. *Beruf über die Staatskräfte der österreichischen Monarchie,* Wien
Demian (1804a) J. A. *Darstellung der oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Statistische Darstellung des Böhmen, Mähren und das österreichische Schlesien*. Erster Band, I-II, Wien
Demian (1804b) J. A. *Darstellung der oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Statistische Beschreibung von Ost-Galizien. Statistische Darstellung des grossfürstenthums Siebenbürgen.* Zweiter Band, A-B, Wien
Demian (1805) J. A. *Darstellung der oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Statistische Darstellung des Königreichs Ungarn und der dazu gehörigen Länder*. Dritten Bandes, Erste Abtheilung, Wien
Demian (1806) J. A. *Darstellung der oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Statistische Darstellung des Königreich Ungarn und der dazu gehörigen Länder*. Dritten Bandes, Zweite Abtheilung, Wien
Demian (1806-07) J. A. *Darstellung der oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. Statistische Beschreibung der Militär-Gränze*, I-II, Wien
Demian (1810) J. A. *Statistische Darstellung der Illyrischen Provinzen.* Erster Theil. *Die illyrische Militär-Provinz*, Tübingen
Demian (1820) J. A. *Statistik des oesterreichischen Kaiserthums,* Leipzig
Engel (1798) J. Ch. *Staatskunde und Geschichte von Dalmatien, Croatien und Slawonien*, Halle
Engel (1863) K. *Der Internationalne Statistische Congress in Berlin*, Berlin
Entwurt der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich, Wien 1849.
Fényes (1842) E. *Magyarorszák Statistikája*, sv. I, Pesten

Fényes (1843) E. *Magyarorszák Statistikája*, sv. II-III, Pesten

Ficker (1857) A. *Die dritte Versammlung des Internationalen Congresses für Statistik zu Wien 1857*, Wien

Ficker (1860) A. *Bevölkerung der Österreichischen Monarchie in ihren wichtigsten Momenten statistisch dargestellt*, Wien

Ficker (1869) A. *Die Völkerstämme der österreichisch-ungarischen Monarchie, Ihre Gebite, Gränzen und Inseln*. Mit 4 Karten, Wien

Formulari za statistiku školstva, za *Matice* i *Imenike*: "Formularien zur Unterrichts-Statistik: Universitäten, Technische Akademien, Theologische Lehranstalten, Rechts-Akademien, Gymnasien, Realschulen, Volksschulen". *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Wien 1862, IV. Heft, 140-153; isto, 1865, IV. Heft, 93-98. Te je formulare propisala austrijska vlada i poslana ih svim školama u Monarhiji već 1850. godine. U spisima Banske vlade (Hrvatski državni arhiv, kutija br. 42, spis 2055, za god. 1851.) sačuvani su takvi formulari za statistiku školstva. Usp. i: Statistika nastave u Hrvatskoj 1871-72.

Franz Petter (1857). *Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen Dargestellt*, I-II, Gotha

Fröhlich (1849) R. A. *Historisch-ethnographisch-statistische Erläuterungen zur neuesten National- und Sprachenkarte des österreichischen Kaiserstaates,* Wien

Grafenauer (1950) B. "Czörnigova etnografska statistika i njena metoda", Slovenska akademija znanosti in umetnosti, *Razprave* I, Ljubljana, 117-164.

Gross (1981) M. "O integraciji hrvatske nacije", u knjizi: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. M. Gross, Zagreb, 175-190.

Hain (1852-53) J. *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, sv. I-II, Wien

Hassel (1807) G. *Statistischer Abriss des österreichischen Kaisertums,* Leipzig

Hassel (1816) G. *Allgemeines Europäisches Staats- und Adress-Handbuch*, sv. II, Weimar

Hassel (1829) G. *Genealogisch-historisch-statistischer Almanach*, Wemar

Haushofer (1872) M. *Lehr- und Handbuch der Statistik*, Wien

Hauer (1851) J. R. *Politisch-statistische Uebersicht der Veränderungen öesterreichischen Monarchie,* Wien

Heufer (1854-56) L. *Österreich und seine Kronländer*, Wien

Hietzinger (1817-1823) A. *Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums*, sv. I 1817, II/1. 1820. i II/2. 1823, Wien

Hof- und Staats-hambuch des Kaiserthumes Oesterreich 1848.-1868.

Hof- und Staats-schematismus österreichischen Kaiserthumes 1848.-1860.

Hroch (2006) M. *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, Zagreb

Hurský (1854) J. "Šafaříkova historická mapa Slovanstva", *Časopis pro teoretickou i užitou kartografii*, Ročník VII, Praha, 165-192.

Jenny (1822) R. E. *Handbuch für Reisende in dem österreichischen Kaiserstaate*, Wien

Jowitsch (1835) S. *Ethnographisches Gemählde der slavonischen Militärgränze*, Wien

Keleti (1873) K. *Skizze der Landeskunde Ungarns*, Budapest

Kolb (1862) G. F. *Handbuch der vergleichenden Statistik der Völkerzustands- und Staatenkunde*, Leipzig

Kolb (1865) G. F. *Handbuch der vergleichenden Statistik der Völkerzustands- und Staatenkunde*, Leipzig

Korunić (2006) P. *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: Nacija i nacionalni identitet*, Slavonski Brod

Liechtenstern (1791) J. M. *Staatesverfassung der oesterreichischen Monarchie,* Wien

Liechtenstern (1800) J. M. *Skizze einer statistischen Schilderung des österreichischen Staats,* Wien

Liechtenstern (1809) J. M. *Allgemeine Uebersicht der oesterreichischen Monarchie im Jahre 1805*, Wien

Liechtenstern (1817a) J. M. *Grundlinien einer Statistik des oesterreichischen Kaiserthums*, Wien

Liechtenstern (1817b) J. M. *Handbuch der neusten Geographie des österreichischen Kaiserstaates,* sv. I-II, Wien

Liechtenstern (1812. i 1821) J. M. *Umriss einer statistischen Schilderung des königreichs Böhmen*, Wien

Liechterstern (1820) J. M. *Vollständiger Umriss der Statistik des oesterreicischen Kaiserstaates*, Brünn

Lorković (2005) M. *Narod i zemlja Hrvata*, Split, reprint izdanja iz 1939. godine.

Luca (1791. i 1798) J. *Geographisches Handbuch von dem österreichischen Staate,* sv. I. 1791. i sv. II. 1798, Wien

Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji, Zbornik radova, ur. T. Cipek i J. Vrandečić, Zagreb 2007.

Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991. po naseljima, sv. 1–5, Zagreb 1998.

Mesić (2006) M. *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, Zagreb

Meusel (1804) J. Ch. *Lehrbuch der Statistik*, Leipzig

Meusel (1817) J. Ch. *Lehrbuch der Statistik*, Leipzig

Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, Direktion der Administrativen Statistik im k. k. Handels-Ministerium, Wien, ta edicija izlazi od 1850. do 1872. godine.

Mittheilungen Statistik 1852: *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Direction der Administrativen Statistik im k. k. Handels-Ministerium, I. Heft, Wien 1852.

Mittheilungen Statistik 1853: *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Direktion der administrativen Statistik in k. k. Handels-Ministerium, II. Heft, Wien 1853.

Mittheilungen Statistik 1858: *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, Direction der administrativen Statistik in k. k. Handels-Ministerium, I. i IV. Heft, Wien 1858.

Pál (1832-1834) Magda. *Neueste statistisch-geographisches Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze*, prvo izd. 1832. i drugo 1834 Leipzig

Prasch (1852) V. *Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Brünn 1852.

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich 1848.-1918.

Roher (1804) J. *Versuch über die deutschen Bewohner der österreichischen Monarchie*, Wien

Roher (1827) J. *Statistik des österreichischen Kaiserthums*, sv. I-II, Wien

Roksandić (1988) D. *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, Zagreb

Sartori (1830) Fr. *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaiserthums nach senen mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen*, Wien

Schmitt (1860) Fr. *Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, Wien

Schnabel (1841) G. R. *General-Statistik der europäischen Staaten,* sv. I-II, Wien

Schwartner (1798, 1809-11) M. *Statistik des königreichs Ungarn*, prvo izdanje: Pest 1798. (606 str.), knjiga je podijeljena u tri dijela; drugo prerađeno i znatno prošireno izdanje: Ofen, sv. I. 1809. (445 str.) i sv. II-III. 1811. (552 str.).

Schwicker (1877) J. H. *Statistik des Königreiches Ungarn*, Stuttgart

Schubert (1842) F. W. *Handbuch der Allgemeinen Staatskunde des Kaiserthums Oesterreich*, Königsberg

Sistem der österreichischen Volksschule, sv. I-III, Prag 1861.

Springer (1840) J. *Statistik des österreichischen Kaiserstaates*, sv. I-II, Wien

Stančić (2002) N. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20 stoljeću*, Zagreb

Stark (1864) F. *Die Volksschule in Oesterreich: Ein Beitrag zu ihrer Neugestaltung*, Wien

Statistika nastave u Hrvatskoj 1871-72: *Statistika nastave u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji i hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini školske godine 1871-72*, Zagreb 1873.

Statistik Bevölkerung 1857: *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung von 31. October 1857*, Ministerium des Innern, Wien 1859

Statistik österreich. Monarchie 1849-1851: "Uebersichts-Tafeln zur Statistik der österreich. Monarchie", zusammengestellt von der k.k. Direction der administrativen Statistik. *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, I. Heft, Wien 1852, 1-178.

Statistik österreich. Gymnasien 1850–60: *Statistische Uebersicht über die österreichischen Gymnasien am Schuljahres 1850/51–1859/60.* Internet (Google Book Search)

Statistik Lehranstalten 1851: "Die höheren Lehranstalten und Mittelschulen der österreichischen Monarchie im Studienjahre 1851." *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, IV. Heft, Wien 1852, 1-208

Statistik Lehranstalten 1851-1855: "Uebersichtstafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie nach der Jahre 1851 bis 1855: Klerus, Universitäten, Tehnische Akademien, Gymnasien, Realschulen, Militär-Lehranstalten, Volksschulen". *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, V. Heft, Wien 1855, 1-115.

Statistik Universitäten 1851-1857: Statistik der Lehranstalten des österreichischen Kaiserstaates für die Studienjahre 1851-1857: G. A. Schimmer, "Universitäten und andere höhere Lehralstalten". *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, I. Heft, Wien 1858, 1-152.

Statistik Gymnasien 1851-1857: Statistik der Lehranstalten des österreichischen Kaiserstaates für die Studienjahre 1851-1857: G. A. Schimmer, "Gymnasien und andere Mittelschulen". *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, IV. Heft, Wien 1858, 1-104.

Statistik Volksschulen in Ungern, Croatien, ... 1851: "Die Volksschulen in Ungern, Croatien, Slavonien und in der Vojvodschaft Serbien (mit dem Temeser Banate) im Jahre 1851". *Mittheilungen aus dem gebiete der Statistik*, II. Heft, Wien 1853, 1-43.

Statistisch-administrative Vorträge auf Vernastaltung, der Statistische Zentralkommission, Wien 1867.

Statistisches Jahrbuch 1863: *Statistisches Jahrbuch der oesterreichischen Monarchie für des Jahr 1863*, Statistischen Central-Commission, Wien 1864

Stipančević (2006) M. *Nacionalizmi u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća: etnički identiteti i stereotipi o "nama" i "drugima"*, magistarski rad, obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2006.

Šafařík (1826) P. J. *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur*, Ofen

Šafařík (1842) P. J. *Slowanský národopis*, Praze

Šafařík (1845) P. J. *Ethnographische Karte*, Gotha

Šicel (1997) M. *Programatski spisi hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb

Škiljan (2002) D. *Govor nacije: jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb

Tafeln zur Statistik 1849–1851: *Tafeln zur Statistik österreichischen Monarchie*, Direction der administrat. Statistik, Neue Folge, I. Band, Wien 1856.

Tafeln zur Statistik 1855–1857: *Tafeln zur Statistik österreichischen Monarchie*, Direction der administrat. Statistik, Neue Folge, III. Band, Wien 1861

Theile (1833) J. C. *Das Königreich Ungarn,* sv. I-VI, Kaschau

Waber (1915) L. "Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker Österreichs 1846–1910", *Statistische Monatsschrift*, Neue Folge XX, Wien 1915, 589-721.

Wappäus (1859) J. E. *Allgemeine Bevölkerungsstatistik*, sv. I, Leipzig

Wappäus (1861) J. E. *Allgemeine Bevölkerungsstatistik*, sv. II, Leipzig

Zemaljsko-zakonski i vladin list za krunovinu Hèrvatsku i Slavoniju 1850.-1860.